

Bakalářská práce

Psychologické aspekty nezaměstnanosti

*Klára Vávrová
Univerzita Karlova
Fakulta humanitních studií
Praha 2006*

Vedoucí práce: doc. PhDr. Vladimír Kebza, CSc.

Mé zvláštní poděkování patří Ing. Vlastě Vejrážkové a jejím kolegům a kolegyním z Úřadu Práce Cheb za ochotu a snahu při sběru empirických dat a klientům zmíněného Úřadu práce za jejich odpovědi.

Za technickou podporu bych ráda poděkovala počítačovému „mágovi“ Františku Hauptovi.

A v neposlední řadě patří můj dík mému vedoucímu práce doc. PhDr. Vladimíru Kebzovi, CSc. za jeho odborné rady a trpělivost.

Děkuji.

Obsah

Úvod

.....	1
<i>1. Co je nezaměstnanost a kdo je nezaměstnaný?</i>	2
<i>1.1 Druhy nezaměstnanosti</i>	2
1.2 Vývoj fenoménu nezaměstnanosti od počátků do současnosti	3
1.2.1 Nezaměstnanost a Velká hospodářská krize	4
1.2.2 Výzkumy dopadů nezaměstnanosti za Velké hospodářské krize.....	5
1.2.3 Vývoj nezaměstnanosti v poválečné Evropě.....	6
1.2.4 Nezaměstnanost 70. a 80. let 20. století.....	6
1.2.5 Nezaměstnaní v ČR po roce 1990.....	6
<i>1.2.6 Změny ve struktuře nezaměstnanosti</i>	6
1.2.7 Srovnání nezaměstnanosti v roce 1933 a 2003.....	7
2. Psychologické a sociální aspekty nezaměstnanosti	9
2.1 Význam práce v životě člověka	9
2.2 Výsledky výzkumu nezaměstnanosti v ČR v roce 1992	9
2.3 Individuální a sociální zkušenost nezaměstnaných	12
2.3.1 Deprivace	12
2.3.2 Změna vnímání času	12
2.3.3 Rodina	12
2.3.4 Nezaměstnanost a psychické zdraví	13
2.4. Nezaměstnaní ve společnosti	13
2.4.1 Ztráta statusu	13
2.4.2 Sociální izolace	13
2.4.3 Stigmatizace	13
2.5. Vliv sociální opory	14
2.5.1 Co je sociální opora	14
2.5.2 Sociální opora a nezaměstnanost	14
2.6 Rizikové skupiny nezaměstnaných	15
2.7 Nezaměstnanost a sociálně patologické jevy	16

3. Nezaměstnanost a fyzické zdraví	17
3.1 Stres	17
3.1.1 Stres a zdraví	17
3.2 Těžké životní události	18
3.3 Duševní onemocnění	19
3.4 Somatická onemocnění	19
3.5 Dopady nezaměstnanosti na zdraví jedince	20
3.6 Terénní empirické šetření v Chebu	21
3.6.1 Vývoj míry nezaměstnanosti ve městě	21
3.6.2 Struktura nezaměstnaných v okrese Cheb	21
3.6.3 Cizinci na trhu práce	22
3.6.4 Ohrožené skupiny nezaměstnaných v chebském regionu	22
3.6.5 Předvýzkum	22
3.6.6 Výsledky výzkumu	24
4. Biodromální aspekty nezaměstnanosti	28
4.1 Termín „biodromální“	28
4.2 Periodizace životní dráhy v dospělosti	28
4.2.1 Adolescence a mladá dospělost	28
4.2.2 Střední dospělost	29
4.2.3 Starší dospělost	29
5. Životní strategie nezaměstnaných	30
5.1 Třífázový cyklus nezaměstnanosti	30
5.2 Typy životních strategií	30
5.3 Psychologický intervenční program pro nezaměstnané	31
6. Strategie boje proti nezaměstnanosti	32
6.1 Regulace trhu práce	32
6.2 Politika trhu práce	32
6.3 Instituce služeb zaměstnanosti	32

6.4 Pracovní poradenství a rekvalifikace	33
6.5 Nezaměstnanost a vzdělání	33
<i>Závěr</i>	34
<i>Přílohy</i>	35
<i>Příloha č. 1</i>	35
<i>Příloha č. 2</i>	36
Příloha č. 3	37
Příloha č. 4	38
Příloha č. 5	39
<i>Příloha č. 6</i>	42
<i>Seznam použité literatury</i>	45

Úvod

Jak uvádí Jiří Šmajš (cit. in Buchtová, 2002), příležitostí k plnohodnotné lidské práci ubývá a to je bezesporu citlivý problém. Od počátku kultury existují jen dva způsoby vzniku a reprodukce nových struktur na Zemi. Tím prvním je spontánní přirozená aktivita, která spolu s organismem člověka reprodukuje i ostatní formy živé i neživé přírody, tím druhým je pak lidská sociokulturní aktivita, jež je původcem všech přírodou nevytvářených statků. Lidská práce produkuje reálné životní prostředí člověka: všechny materiální i duchovní statky, instituce a organizace, všechny umělé kulturní struktury. Člověk se díky kultuře, tj. fakticky díky lidské práci, prosadil jako jediný tvořivý živočich vůbec. Práce odpovídá hluboké biologické potřebě člověka přiměřeně zatěžovat své síly, přináší člověku nejen obživu, ale také pocit sebeúcty, uznání ve společnosti a do jisté míry, jak autor tvrdí, udržuje i jeho fyzické a duševní zdraví. I v dnešní společnosti zůstává práce náplní i smyslem lidského života, ale její historické proměny postupně zakryly její podstatu: tedy příbuznost s ostatními tvořivými procesy v přírodě. Její ekonomická funkce je všeobecně uznávaná, ale funkce seberealizační a osobnostně konstitutivní zůstává většinou skryta až do okamžiku, kdy jedinec svou práci ztratí. Teprve pak začínají ti, jež nezaměstnanost postihla, chápat, jaký měla práce význam pro jejich štěstí a zdraví.

Navíc, jak uvádí Petr Mareš, „práce hraje v naší kultuře roli centrální instituce, skrze kterou se definujeme“ (Mareš, 2002). Již naše vzdělání je přeci chápáno jako příprava na budoucí povolání, volný čas je zase vnímán jako regenerace pro další práci, zaměstnání je také prostředkem ke společenskému vzestupu. Mareš také odkazuje na A. Giddense (1989), který shrnuje 6 charakteristik placené práce, které mají pro život člověka klíčový význam: Placené zaměstnání přináší člověku peníze. Ty jsou zdrojem uspokojování potřeb a navíc určují to, jaké potřeby člověk má. Dále je zaměstnání základnou pro získávání a zdokonalování dovedností a schopností člověka. Zaměstnání také představuje vstup do prostředí odlišného od prostředí domácího. Den je u zaměstnaných osob zpravidla organizován podle práce. Pracovní prostředí často přináší přátelství a příležitost participovat na širších aktivitách s ostatními lidmi a v neposlední řadě nabízí zaměstnání stabilní sociální identitu (cit. in. Mareš, 2002).

Člověk, který se se ztrátou práce osobně nesetkal, nechápe, že může mít tato životní událost jiné než ekonomické důsledky. Zeptala-li jsem se kohokoliv z mého okolí, co si o nezaměstnaných a nezaměstnanosti myslí, v první řadě jej napadl nedostatek peněz a s tím spojené finanční potíže. To, že se nezaměstnaný může potýkat s problémy daleko hlubšího charakteru, nikoho nenapadlo. A proto mi přišlo důležité se tímto problémem zabývat. Otevřít oči těm, kterých se ztráta zaměstnání osobně nedotýká, ukázat jim, že nezaměstnanost je problém s daleko širším spektrem konsekvencí, než se na první pohled zdá a také to, že se v dnešní době stává velmi aktuální. Každý z nás může přijít o práci a je třeba si uvědomit, že pokud budeme žít ve společnosti s tržním hospodářstvím, nebude nezaměstnanost problémem okrajovým, naopak se stane součástí každodenního života.

Myslím si, že je třeba o nezaměstnanosti vědět více i proto, abychom se s ní sami lépe vyrovnali, abychom na ni byli připraveni, a abychom také mohli lépe porozumět těm, kteří se s ní potýkají.

1. Co je nezaměstnanost a kdo je nezaměstnaný?

Petr Mareš (Mareš, 2002) definuje nezaměstnanost takto: „Nezaměstnaný je člověk schopný práce (věkem, zdravotním stavem, ale i osobní situací), chtějící zaměstnání, ale jsoucí přes tuto snahu v daný okamžik bez zaměstnání (tedy i přes svou snahu, která je různě vymezována jako přiměřená).“

Kamil Fuchs (cit. in. Buchtová, 2002) o problému říká: „V ekonomii se za nezaměstnané považují osoby produktivního věku, které splňují dvě podmínky: 1. nemají placené zaměstnání ani příjem ze sebezaměstnání, jsou dočasně uvolněny z práce a očekávají, že budou znovu zaměstnány a 2. aktivně hledají práci a jsou ochotny do práce nastoupit.“

Eurostat využívá pro své statistiky následující definici nezaměstnanosti: „Nezaměstnanými osobami jsou myšleny všechny osoby ve věku 15 až 74 let, které nebyly zaměstnány v průběhu srovnávacího týdne, aktivně hledaly práci po dobu posledních čtyř týdnů a byly připraveny začít pracovat okamžitě nebo do dvou týdnů.“ (cit. in. www.europa.eu.int)

Spolu se zaměstnanými, které představuje obyvatelstvo mající placené zaměstnání a sebezaměstnání, včetně osob, které nejsou v práci momentálně přítomné, ale mají na zaměstnání vazbu (nemocní, ženy na mateřské dovolené apod.), tvoří nezaměstnaní ekonomicky aktivní obyvatelstvo, tzv. pracující sílu země. Nezaměstnanost se pak vyjadřuje ukazatelem míry nezaměstnanosti: $n = N/L \times 100$ (%), kde n je míra nezaměstnanosti, N je počet nezaměstnaných a L celkový počet práceschopných, kteří pracují nebo se ucházejí o místo, tzn. ekonomicky aktivní obyvatelstvo.

Eurostat chápe míru nezaměstnanosti jako „podíl nezaměstnaných osob v celkovém počtu práceschopných osob na trhu práce. Práceschopnými jsou myšleni jak zaměstnaní tak nezaměstnaní. Nezaměstnanost je vyjádřena v poměru k celkovému počtu práceschopných obyvatel.“ (cit. in. www.europa.eu.int)

1.1 Druhy nezaměstnanosti

Hovoříme-li o nezaměstnanosti z ekonomického hlediska, je třeba rozlišovat několik jejích druhů. V první řadě je třeba rozlišit tzv. *dobrovolnou a nedobrovolnou nezaměstnanost*, o kterých se zmiňuje Fuchs (cit. in. Buchtová, 2002): Dobrovolná nezaměstnanost znamená, že jedinec před konáním práce upřednostňuje volný čas. Dobrovolně nezaměstnaní mohou mít nabídky pracovních příležitostí, ale aktivně hledají jiné, např. lépe placené místo. Jsou to tedy ti, kteří jsou ochotni pracovat, ale pouze při vyšší mzdě.

U nezaměstnanosti *nedobrovolné* jsou rozlišovány především: *Frikční nezaměstnanost*, která vzniká v důsledku neustálého pohybu lidí mezi pracovními místy. Vzhledem k tomu, že na trhu firmy vznikají a zanikají, dochází k technologickým změnám, které mohou vést k likvidaci pracovních míst apod., existují vždy na trhu práce z těchto důvodů propuštění jedinci. Do této skupiny spadají i ti nezaměstnaní, kteří dobrovolně opustili své místo a hledají jinou, většinou lépe placenou práci. Lidé opouštějí své pracovní místo i z důvodu přestěhování se a hledají pracovní příležitost v místě svého nového bydliště. Stejně tak do této skupiny patří absolventi, kteří hledají své první pracovní místo. Z výše uvedených důvodů

však vznikají i nové pracovní příležitosti. Frikční nezaměstnanost není chápána jako závažný problém, neboť po určité době nalézají nezaměstnaní uplatnění.

Složitější problém představuje *strukturální nezaměstnanost*. Ta postihuje některá odvětví či výroby a je vyvolávána nedostatečnou či klesající poptávkou po určité produkci statků. Typické pro takovou situaci ovšem je, že uvolňovaná pracovní síla pak nalézá na trhu práce možnost uplatnění na pracovních místech vyžadujících jinou kvalifikaci. Navíc je strukturální nezaměstnanost hlavním faktorem ovlivňujícím regionální rozdíly míry nezaměstnanosti na trhu práce.

Cyklická nezaměstnanost souvisí s cyklickým poklesem výkonu ekonomiky. V období hospodářských poklesů narůstá, naopak při růstu výkonnosti ekonomiky klesá.

Petr Mareš (Mareš, 2002) hovoří o tzv. *skryté pracovní síle*. Skrytá nezaměstnanost je formou nezaměstnanosti, kdy si nezaměstnaná osoba nehledá práci a ani se jako nezaměstnaná neregistruje. Jde o osoby, které buď pracovat nechťejí, nebo si práci vyhledávají pomocí neformálních sítí či přímo u zaměstnavatelů bez registrace na pracovních úřadech. O skryté nezaměstnanosti se také hovoří v případě osob s nízkou kvalifikací či vysokým věkem (či jiným handicapem), které zůstávají pro tyto své charakteristiky neumístěny a jsou odsouvány mimo trh práce.

Mareš se také zmiňuje o *neúplné nezaměstnanosti*. Hovoříme o ní v případě, kdy musí řada pracovníků akceptovat práci na snížený úvazek či práci nevyužívající plně jejich schopnosti a kvalifikaci. Společnost se touto neúplnou zaměstnaností snaží čelit masové nezaměstnanosti. Nejčastěji jde o zkrácenou pracovní dobu nebo sdílení jednoho pracovního místa, kdy se o toto pracovní místo a příjem z něho dělí dvě osoby.

Autor dále hovoří o tzv. *nepravé nezaměstnanosti*. Jde o osoby, které jsou sice nezaměstnané, ale ani tak práci nehledají, nebo dokonce nabízenou práci odmítají. Spíše se snaží vyčerpat v plném rozsahu nárok na podporu v nezaměstnanosti.

Třetím fenoménem, o kterém se Mareš zmiňuje, je tzv. *job stagnation*. Nastává v době vysoké nezaměstnanosti, kdy lidé kvůli obavě, že by v dané situaci jen těžko sháněli práci, zůstávají v zaměstnání i přesto, že jsou v něm silně nespokojeni.

Na závěr je třeba se zmínit o tzv. *plné zaměstnanosti*, která je chápána jako stav, kdy ten, kdo chce pracovat a akceptovat přitom mzdu, kterou mu zaměstnavatelé za daných podmínek nabízí, zaměstnání vždy najde. Za míru odpovídající plné zaměstnanosti je považována přibližně 2 - 6%. Překročení této hranice směrem dolů či nahoru je považována za nežádoucí.

1.2 Vývoj fenoménu nezaměstnanosti od počátků do současnosti

Nezaměstnanost není myslitelná v žádné tradiční společnosti, která produkuje jen pro naturální spotřebu. Stejně tak o ní nelze hovořit v otrokářské společnosti, kde otroci nemohli ztratit svou práci, ani ve feudálním systému, kde byli nevolníci připoutáni ke svému feudálnímu pánovi řadou povinností. Nezaměstnanost je vždy spojena s rozvojem tržní ekonomiky, takže ani v centrálně plánované ekonomice se nezaměstnanost nevyskytuje. Klíčovým okamžikem ve vývoji nezaměstnanosti byla průmyslová revoluce. Ta totiž

způsobila, že prakticky celý příjem byl nyní získáván pouze na trhu práce a většina služeb a zboží byla distribuována prostřednictvím trhu (Mareš, 2002).

Přesná čísla o nezaměstnanosti začala být shromažďována až od roku 1920, přestože míra nezaměstnanosti kolísala již od konce 18. století. Od výše uvedeného roku jsou čísla sledována a zaznamenávána britskými odbory. Zásadním sociálním problémem se však nezaměstnanost a její důsledky stávají až na přelomu 19. a 20. století. Zatím byla nezaměstnanost chápána pouze jako lokální krize. Nikdo ji nepovažoval za jev, který bytostně náleží k tržní ekonomice. Přesto se objevují první zprostředkovatelné práce a systémy pojištění pro případ nezaměstnanosti, které garantuje stát. První světová válka pak nezaměstnanost téměř odstraňuje, po jejím skončení však počíná ekonomická deprese, která vrcholí Velkou hospodářskou krizí v 30. letech 20. století.

1.2.1 Nezaměstnanost a Velká hospodářská krize

Jak uvádí Zdeněk Kárník (cit. in. Buchtová, 2002), v roce 1932 dosáhla nezaměstnanost dosud nebývalé úrovně. Její celková výše byla odhadována na 30 – 40 miliónů nezaměstnaných, čísla byla ale ve skutečnosti o mnoho vyšší. Prakticky ani jeden z tehdejších států, nebyl na řešení problému masové nezaměstnanosti připraven a navíc neměl na účinná řešení potřebné prostředky.

Velká krize se pochopitelně Československu vyhnout nemohla. Asi v březnu roku 1933 propadla československá ekonomika do nehlubšího bodu krize, čili na 56% produkce roku 1929, avšak vysloveně exportní odvětví, např. sklářství, se dostalo až na 48,5 %, porcelánky dokonce na 41,4 % úrovně roku 1929. Československý export byl za popsané situace postižen z průmyslově vyspělejších a vyspělých států nejvíce – v roce 1933 klesl na 28,5 % roku 1929. Míra nezaměstnanosti se v roce 1933 dostala na úroveň 75,4 %. Podle některých odhadů se nejvyšší skutečné číslo nezaměstnaných blížilo k 1 milionu a 200 tisícům a spolu s rodinnými příslušníky postihovala nezaměstnanost zprostředkovaně asi 3 miliony občanů ČSR. Ještě v roce 1936 se Československo bezvýchodně potácelo v krizi a nezaměstnanost se zde zásadně nelišila od té z roku 1933. Jistý obrat nastal až v roce 1937, který se naráz stal v Československu konjunkturním. Ale i tak náleželo Československo mezi ty státy, které Velká hospodářská krize postihla nejvíce a ve 30. letech se vyvíjely hospodářsky volněji a s problémy.

Velká hospodářská krize a nezaměstnanost měla dle Kárníka (cit. in. Buchtová, 2002) v Československu svá národní specifika. Počet obyvatel německé národnosti v českých zemích se pohyboval kolem jedné třetiny. V textilním průmyslu, který náležel ČSR, tomu ovšem bylo jinak. Zde pracovalo 55 % obyvatel německé národnosti. Tento průmysl byl také z 56 – 57 % umístěn v pohraničních oblastech. Odvětví sklářství a bižuterie bylo umístěno v pohraničí z 58 – 60 % a Němců v něm bylo zaměstnáno 69,3 %. Okrajová odvětví, pro ČSR však příznačná a důležitá, jako výroba hudebních nástrojů, zaměstnávala 54 % Němců, hračkářství dokonce 77 %. Výše uvedené číslo o propadu československého exportu naznačilo, že muselo jít za Velké hospodářské krize o katastrofu, která se musela významně projevit i v nezaměstnanosti. Sociální dopad nezaměstnanosti musel mít v ČSR i národně-politické důsledky. V době, kdy se ve vnitrozemí průmysl vzpamatovával, v pohraničních územích krize přetrvávala. Pro politiku Sudetendeutsche Partei to bylo výborné, mohla totiž tvrdit, že český kapitál systematicky ochuzuje české Němce, zatímco Čechy preferuje. SdP měla ovšem skutečně na čem stavět. Nezaměstnanost v německých okresech byla totiž více

než dvojnásobná. Sociální následky této skutečnosti byly děsivé. Samozřejmě pak nemělo německé obyvatelstvo daleko k zášti vůči těm, jež považovalo za viníky. Nepochybně zde hrály roli i v řadě generací zakořeněné společenské a myšlenkové stereotypy. V takové atmosféře se pak dařilo šovinismu a nacionalismu, třeba i henleinovsko-hitlerovskému. Nemůže být pochyb, že dlouhá a bezútěšná situace v českém pohraničí byla obratně využita nacismem tak, aby podnítila oživení starých vášní, které mezi oba národy znovu postavily bariéry nedůvěry a nenávisti.

1.2.2 Výzkumy dopadů nezaměstnanosti za Velké hospodářské krize

Božena Buchtová (Buchtová, 2002) ve své knize zmiňuje řadu výzkumů zaměřených na dopady nezaměstnanosti na duševní zdraví člověka v době Velké hospodářské krize. Souhrnně lze říci, že nezaměstnanost ve 30. letech 20. století měla pro postižené katastrofální důsledky. V řadě výzkumných studií nalézáme svědectví o prožívání úzkosti, nedostatku odpočinku, stavech nervozity, deprese, beznaděje a apatie, o pocitech smutku a sociální izolace.

Cílem Zwickerovy studie o sociologii nezaměstnanosti bylo ve 30. letech 20. století: „... poznat situaci nezaměstnanosti v celé šíři její společenské podmíněnosti, vztažnosti a dosažnosti“. Ztráta práce tedy, dle Zwickera (1934), mění duševní i společenský život nezaměstnaného, ovlivňuje jeho „psychosociální habitus“. Má svými účinky postihovat celou psychičnost nezaměstnaného, jeho intelektuálnost i oblast vůle. Polovina všech zkoumaných nezaměstnaných pocítovala „celkovou ochablost“ nebo její příznaky. Intelektuálně vyspělejší vrstva nezaměstnaných pak svou situaci chápala jako „vyřazení ze společnosti“, „sociální deklasaci“ a „nejtěžší sociální příkoří“ (cit. in. Buchtová, 2002).

Buchtová zmiňuje také biografickou studii nezaměstnaných z Varšavy, kterou publikovali polský sociolog Bohdan Zawadski a Paul Lazarsfeld v roce 1935, která vešla ve známost pod názvem „Varšavská studie“. Chování nezaměstnaných z této studie velmi úzce souviselo s jejich materiální situací. Hlavním problémem bylo sehnat potraviny a ušetřit za teplo a světlo. Proto mnozí z nich popisují, že raději zůstávají i přes den v posteli, aby v kruté zimě ušetřili za uhlí. Nezaměstnanost vyprovokovala nejprve silné emocionální stavy vzrušení a kolísání nálad, přes pocity strachu, pomsty a nenávisti. Teprve poté přichází fáze uklidnění a apatie. Nezaměstnanost ve Varšavě vedla ke ztrátě sebehodnoty a k sociální diskriminaci (cit. in. Buchtová, 2002).

Za klasickou sociografickou studii je považována práce Marie Jahodové a Hanse Ziesela (1974). Je zde detailně popsána situace ve vesnici Marienthal v Dolním Rakousku, která zde nastala po zavření jediné místní továrny. Naprostá většina obyvatel vesnice se tak stala nezaměstnanými. Jedinečnost této studie spočívá v tom, že kombinuje kvantitativní postupy se 120 denním přímým pozorováním života v malé komunitě. Hlavním psychologickým

důsledkem nezaměstnanosti bylo „snížená aktivity, narušené vnímání času a ustavičné upadání do apatie, projevující se v různých stádiích a postojích“ (cit. in. Buchtová, 2002).

1.2.3 Vývoj nezaměstnanosti v poválečné Evropě

Mareš se ve své knize zmiňuje o vývoji nezaměstnanosti v poválečné Evropě (Mareš, 2002). Dlouhou dobu se dařilo udržovat plnou zaměstnanost. Míra nezaměstnanosti se pohybovala kolem 3 - 4 %, což bylo považováno za její přirozenou míru. Tento stav trval více méně až do 60. let a bylo to zejména poválečnou rekonstrukcí ekonomik těchto zemí, technologickým rozvojem a odvětvovými přesuny pracovní síly. Navíc se rozvíjel sektor služeb, který měl velkou absorpční schopnost a zvláště v 60. letech úspěšně eliminoval problémy odchodu pracovní síly z průmyslu.

1.2.4 Nezaměstnanost 70. a 80. let 20. století

Zatímco v předešlých studiích nezaměstnanosti je kladen důraz především na následky finančního strádání, v 70. a 80. letech se začínají využívat nové poznatky obecné, vývojové a sociální psychologie. I přes relativně lepší současnou materiální situaci je v těchto letech psychická zátěž nezaměstnaných srovnatelná s dobou Velké hospodářské krize. Ztráta práce znamená stejně tak vykojení ze zažitého životního rytmu střídání práce a odpočinku, je spojená se zkušeností sociální izolace, individuální závislosti a bezmoci v jednání. Kromě ekonomického strádání a sociálního sestupu, potvrzuje výzkum četné psychologické důsledky ztráty práce. U jedince vede ztráta práce k poklesu sebevědomí, ke snížení pocitu vlastní hodnoty, k poklesu důvěry vůči ostatním lidem, k depresi, fatalismu a apatii, k beznaději, k nárůstu sociální izolace a obviňování vlastní rodiny ze ztráty práce. U rodinných příslušníků nezaměstnaných byly pozorovány tyto důsledky: nárůst konfliktů v rodině, u dětí nezaměstnaných nárůst vývojových poruch, slabé výkony ve škole a zhoršení prospěchu, problémy v rodinných vztazích (Buchtová, 2002).

Dle Mareše (Mareš, 2002) se v 70. letech 20. století stala nezaměstnanost v Evropě masovou a tento stav přetrvává. Obecně jsou značné rozdíly v míře nezaměstnanosti jak mezi jednotlivými zeměmi, tak mezi jejich jednotlivými regiony. Za rizikové regiony jsou pak považovány ty, ve kterých není rozvinut průmysl, nebo ty, ve kterých dominuje průmysl zastaralý. Jen malou část nezaměstnanosti můžeme dnes označit jako dobrovolnou a různé sociální kategorie jsou nezaměstnaností ohroženy v různé míře.

1.2.5 Nezaměstnaní v ČR po roce 1990

Jak uvádí Buchtová (Buchtová, 2002), nezaměstnanost byla v těchto letech v ČR vlastně novým fenoménem. Poprvé po 60. letech přichází tržní ekonomika a s ní samozřejmě i nezaměstnanost. V roce 1992 probíhal v ČR výzkum¹, který se zaměřil na sociálně psychologické důsledky aktuální i potenciální ztráty práce. Více o tomto výzkumu v kapitole 2.2.

1.2.6 Změny ve struktuře nezaměstnanosti

¹ Buchtová, B.: K psychologické dimenzi nezaměstnanosti. Habilitační práce. Brno, FF MU 1992

Mareš mluví ve své knize (Mareš, 2002) o ekonomických sektorech. Má na mysli rozlišení mezi sektorem primárním (zemědělství a činnosti související přímo s využíváním přírodních zdrojů), sekundárním (průmysl a činnosti nevyužívající přímo přírodních zdrojů a produkující služby schopné transportu) a terciárním (průmyslové i neprůmyslové služby, doprava, veřejná správa), tak jak je vymezil australský ekonom Clark. Když se pojetí služeb ukázalo jako příliš široké, začalo se hovořit i o kvartérním sektoru (vzdělávání, komunikace, bankovníctví, umění, sociální služby apod.).

Z hlediska zaměstnanosti a nezaměstnanosti má velký význam historická změna váhy jednotlivých sektorů a jejich podílu na zaměstnávání ekonomicky činných osob. Industriální či postindustriální společnost, o které hovoří Toffler (1980), se vyznačuje novou strukturou pracovních míst a novými požadavky na pracovníky. Rozhodujícími faktory výroby se zde staly znalosti a vědomosti., což má dva základní dopady na zaměstnanost. Na jedné straně klesá podíl prací, při nichž byla živá práce nahrazena stroji. Současně však na druhé straně dochází k poklesu zájmu o polokvalifikovanou a nekvalifikovanou sílu. Navíc se snižuje absorpční schopnost sektoru služeb. Jestliže tedy nebude společnost disponovat určitým vzdělávacím systémem, který lidem poskytne možnost celoživotního vzdělávání, a zvýší tak jejich přizpůsobivost podmínkám ve stále se měnícím zaměstnání, může vést současná situace k rozsáhlé nezaměstnanosti.

1.2.7 Srovnání nezaměstnanosti v roce 1933 a 2003

25. ledna 2003 vyšel v Mladé Frontě Dnes zajímavý článek, který se zabýval srovnáním nezaměstnanosti na Ostravsku za dob Velké hospodářské krize a v roce 2003. Autora zarazilo číslo vyjadřující počet nezaměstnaných v lednu roku 2003, které se až natolik neodlišovalo od údajů ve srovnání s rokem 1933, tedy s nejkritičtější rok Velké hospodářské krize.

Je samozřejmé, že se nezaměstnaným v roce 2003 díky podporám a sociálním dávkám žilo lépe než před sedmdesáti lety. Na počátku třicátých let podpora mnohdy zdaleka nestačila ani na zakoupení základních potravin. A zoufalství krachujících živnostníků i nezaměstnaných dělníků vedlo mnoho občanů dnešního Moravskoslezského kraje i k sebevraždám.

Zdeněk Kárník popisuje jediný podle zákona platný systém řešení problému nezaměstnanosti v ČSR spočívající již od roku 1925 na tzv. gentském systému: Státní podporu obdržel odborově organizovaný zaměstnanec, který se oficiálně přihlásil jako nezaměstnaný. Poskytovala mu ji jeho odborová organizace. Důležitosti také nabyla tzv. produktivní péče o nezaměstnané, která spočívala v poměrně širokém programu nouzových prací (budování silnic, vodovodů apod.) Organizovaly je obce, kterým na mzdy přispíval stát. Nezaměstnaní dostali práci a minimální mzdu, obce pak mohly uskutečnit své někdy již staré plány. Hospodářská krize si však vynutila podstatnou změnu gentského systému. Nápor tohoto systému na odborové pokladny by totiž musel záhy vést ke kolapsu i těch nejlépe vybudovaných odborových centrál. Podle odborářských statistik totiž jejich náklady na odborářské podpory nezaměstnaných činily v roce 1930 26 milionů Kč, následujícího roku již 47 milionů, v roce 1932 95 milionů a v roce 1937, tedy v době nejhlubší krize, dokonce 137 milionů Kč. Doba podpory byla tedy prodloužena na 26 týdnů a především byla zvýšena kvóta státního příspěvku na trojnásobek podpory vyplácené odborovou organizací. Nápor na státní pokladnu byl opravdu značný, a tak museli socialisté za Malypetrovy vlády přistoupit na kompromisní snížení podpor a zároveň zostřit podmínky pro jejich přidělování. V roce 1933 tak byla např. prodloužena doba členství v odborové organizaci, které bylo podmínkou pro udělení podpory ze tří měsíců na šest, zpřísněn byl např. také předpis o možnosti odmítnutí zaměstnání nabízeného zprostředkovatelnou práce apod. Nejpodstatnější však bylo,

že státní příspěvek, který dostávala odborová organizace na podporu nezaměstnaných, byl snížen na dvojnásobek, byla také snížena částka maximální výše státního příspěvku (cit. in. Buchtová, 2002).

Zajímavé je, že „politikové před sedmdesáti lety chtěli léčit nezaměstnanost obdobnými prostředky, jaké volí dnešní vládní činitelé,“ uvádí autor článku v Mladé Frontě Dnes. Političtí představitelé tehdejšího Ostravského kraje, podobně jako dnes, tvrdili, že tento kraj je opomíjen při zadávání veřejných zakázek. V Praze si byla počátkem roku 1933 dokonce stěžovat i delegace ostravských podnikatelů a politiků. Premiér Jan Malypetr sice delegaci ujistil, že Ostravsko již nebude nadále opomíjeno, přesto následně nebyly splněny zdaleka všechny požadavky této delegace, kterou vedl sociálnědemokratický ostravský primátor Jan Prokeš. V kraji bylo v té době sice vytvořeno nesčetně projektů, kterými místní úřady chtěly snižovat nezaměstnanost, velkou část těchto projektů však stát nakonec nedokázal zaplatit.

Před sedmdesáti třemi lety (v lednu roku 1933) bylo v Československé republice evidováno celkem 749 876 nezaměstnaných (v roce 2003 to bylo 515 000 nezaměstnaných, samozřejmě bez Slovenska). Ostravský volební kraj (v roce 1933 ho tvořily okresy Bílovec, Český Těšín, Frýdek, Hlučín, Hranice na Moravě, Krnov, Moravská Ostrava, Opava, Místek, Nový Jičín, Valašské Meziříčí a Vsetín) hlásil v lednu roku 1933 na 75 tisíc nezaměstnaných (v roce 2003 šlo o 101 500 nezaměstnaných v Moravskoslezském kraji). Míra nezaměstnanosti v Ostravě činila v lednu roku 1933 zhruba 10% (v roce 2003 je to 17%), což vyjádřeno reálnými čísly znamenalo, že v Ostravě bylo v lednu 1933 celkem 11 855 nezaměstnaných (v roce 2003 šlo celkem o 27 807 občanů).

Nezaměstnanost tedy provází Moravskoslezský kraj stejně jako za dob Velké hospodářské krize. Jak je to možné, když je na tom dnes česká ekonomika nesrovnatelně lépe? Ostravsko je bohužel rizikovou oblastí závislou na průmyslu, který sekundárně závisí na přírodním bohatství. Postupným zavíráním dolů a fabrik závislých na těžbě uhlí docházelo ke ztrátě obrovského počtu pracovních míst. Lidé pracující v této oblasti tak přišli o práci, kterou vykonávali řadu let a na kterou byli kvalifikovaní. Je třeba si uvědomit, že řada z nich byla zcela nekvalifikovanou pracovní silou, která bude v dnešní době hledat jen těžko jiné zaměstnání. Tato situace velmi úzce souvisí i s výše uvedenými změnami struktury ekonomických sektorů a trendem poklesu zájmu o polokvalifikovanou a nekvalifikovanou sílu (kapitola 1.2.6 této práce)

2. Psychologické a sociální aspekty nezaměstnanosti

2.1 Význam práce v životě člověka

Práce je v lidském životě velmi důležitá. Lze dokonce říci, že zaujímá nezastupitelné postavení. V dnešní době totiž není chápána jen jako zdroj obživy, ale především jako pole sociálních kontaktů s možností vést rozhovory, potkávat nové lidi, navazovat s nimi přátelství i jiné vztahy, také jako prostředek seberealizace a společenské užitečnosti. V konkrétní práci, která vyžaduje určité znalosti, schopnosti a dovednosti se rozvíjí lidská identita. Náhlá neočekávaná ztráta zaměstnání je v naší kultuře velkým zásahem do života člověka. Je tomu tak i přesto, že žijeme ve společnosti, která nabízí relativně slušný život i bez dočasné mzdy. Naprostá většina lidí totiž nebere práci jen jako nutný životní úděl, ale pracuje s jistou samozřejmostí a radostí. Skutečnou hodnotu práce pak samozřejmě jedinec poznává až při její ztrátě. Obvykle s sebou tato ztráta přináší nejen ekonomickou nejistotu pro jedince samotného a jeho rodinu, ale také negativní sociální, psychologické i zdravotní dopady, jak dokazují české i zahraniční poznatky (Buchtová, 2002).

Dlouhodobá nezaměstnanost pak s sebou přináší omezení sociálních kontaktů s přáteli a spolupracovníky, nejistotu a strach z budoucnosti, později i pochybnosti o vlastních schopnostech a může dojít i k postupnému rozkladu integrity osobnosti. V naší společnosti je navíc práce stále spojována se společenskou i osobní hodnotou a zaměstnání je klíčem k životním aspiracím i zdrojem identity a sebeúcty člověka. Okolí navíc ztrátu zaměstnání vnímá jako znamení životního selhání jedince.

2.2 Výsledky výzkumu nezaměstnanosti v ČR v roce 1992

V roce 1992 probíhal v ČR výzkum, který se zaměřil na sociálně psychologické důsledky aktuální i potenciální ztráty práce. Božena Buchtová (1992) uvádí, že cílem bylo zjistit postoje pracovníků ke ztrátě vlastní práce, subjektivní prožívání této ztráty a životní strategie nezaměstnaných při překonávání zátěžové situace. Soubor dotazovaných tvořilo 68 pracovníků, z toho 22 mužů a 46 žen, průměrný věk respondentů byl 41,14 roku. Výsledky byly zpracovávány kvantitativní i kvalitativní analýzou obsahu odpovědí, nezávislými proměnnými faktory byli pohlaví, věk, profese, vzdělání a délka praxe. Co se týče vzdělání, základní vzdělání absolvovalo 13,24 % respondentů, vyučených bylo 52,94 %, maturitu mělo 30,88 % a vysokoškolsky vzdělaní byly 2,94 % respondentů. Podle délky praxe byla nejpočetněji zastoupena skupina pracovníků v rozmezí 21 – 30 roků – 44,12 %, dále 31 a více roků – 23,52 %, 11-20 roků – 14,71% do 10 let - 17,65 %. V partnerském vztahu žilo 83,8 % respondentů, 16,2 % žilo osamoceně.

Byla zjištěna:“výrazná subjektivní podmíněnost vnímání komplexů faktorů ztráty práce, regionální, podniková a individuální nepřipravenost na fenomén nezaměstnanosti, nezbytnost celospolečenské, regionální a rodinné podpory pro zvládnutí frustrace ze ztráty práce, nezbytnost výchovy k potenciální nezaměstnanosti“ (cit. in. Buchtová, 2002).

Faktory podmiňující vnímání a prožívání situace ztráty zaměstnání, tedy osobní dispozice, věk, pohlaví, výše dosaženého vzdělání, typ kvalifikace a rodinné zázemí, problematizují každý nedostatečně diferencovaný přístup, ale i pomoc psychologického rázu. Typy reakcí na

zprávu výpovědi ze zaměstnání se lišily: 44,1% pracovníků popisovala psychický šok, nechuť a apatii provázenou ztrátou motivace ke společenské aktivitě popisovalo 17,7% pracovníků. Zaujímání obranného postoje korelovalo s dlouholetou praxí v podniku a bylo výrazněji zastoupeno u mužů. Někteří jedinci chápali ztrátu zaměstnání jako výzvu k hledání nového zaměstnání. Tento přístup byl charakteristický pro muže mladších věkových skupin do 30 let a mezi 31-40 lety.

Co se týče individuálního prožívání ztráty zaměstnání, obecným vzorcem chování se stalo uzavírání se do sebe, redukce aktivity a sociálních kontaktů. Navíc se objevovaly obavy z budoucího zvládnání životních situací. Pro více než polovinu pracovníků byla ztráta práce spojená s představou poklesu životní úrovně, častěji pro muže než pro ženy byla ztráta zaměstnání spojená také s obavou ze sociální izolace a muži také daleko častěji popisovali rodinné napětí vyvolané nenadálou situací. Lze hovořit dle zjištění také o zhoršení zdravotního stavu nezaměstnaných. Téměř ¼ respondentů uváděla aktuální subjektivní příznaky neurotických potíží, spojených s únavou, nespavostí, stavy úzkost, celkovým napětím a vnitřním neklidem.

Zajímavý je také pohled na postoj nezaměstnaných k hledání nového zaměstnání. Asi 20 % respondentů se rozhodlo pro postoj aktivní. Rozhodlo se tedy pro soukromé podnikání, spojené případně se zahraniční spoluprací a občasným odloučením od rodiny. Více než polovina respondentů pak zaujímala postoj „přizpůsobení se“. Znamená to, že byla ochotna změnit svoji původní profesi, případně i bydliště. Pasivní postoj ve smyslu bezradnosti, snahy najít nové zaměstnání se stávající profesní kvalifikací a při zachování předchozích životních podmínek byl charakteristický pro ženy.

Ukázala se také odborná nekompetentnost vedoucích pracovníků v práci s lidmi. Naprostá většina výpovědí byla zaslána poštou, všeobecně označovaná jako „bílá obálka“, která se bohužel v menších městech spádových oblastí podniku stala stigmatem. Pracovníci nebyly ani informováni o důvodech jejich odchodu a chápali to jako příkoří, jako nedostatek uznání vůči své osobě. Ani na úřadech práce nebyla situace lepší. Úřad práce se projevil jako neosobní úřad, nikoho z jeho pracovníků nezajímala minulost propuštěných, jejich dosavadní pracovní úspěchy apod. Navíc více než polovina propuštěných neměla dostatečné právní vědomí o nezaměstnanosti, o svých právech a povinnostech, v nové situaci se tedy orientovali o to hůře.

Pro téměř 67,7, % nezaměstnaných byl nejvíce pocíťovanou duševní oporou partner, pro 13,2 respondentů to byly především děti, 10,3 % mužů a žen uvádělo přátele a 8,8 % dotazovaných nacházelo pochopení u svých příbuzných. Z rozhovorů s nezaměstnanými lidmi také vyplynula společenská potřeba pracovně profesního a psychologického poradenství.

Závěry citovaného výzkumu vedly k přesvědčení, že je také nezbytné profesionálně se zabývat přípravou lidí na možnost ztráty práce. Vlastně vychovávat občany k nezaměstnanosti. Je potřebné lidem připomínat a vysvětlovat, že nezaměstnanost je součástí

strukturálních přeměn ekonomiky postmoderní společnosti. Důležité je, že finanční podpora v nezaměstnanosti nezabrání psychosociálním a zdravotním důsledkům dlouhodobé ztráty práce, které mají ekonomické příčiny jen zčásti. Při překonávání těžké životní situace, jakou ztráta zaměstnání bezesporu je, záleží na obranných reakcích jedince, na jeho vnitřní odolnosti, na sociálním zázemí, na tom, zda a v jaké míře jsou postiženy jednotlivé složky psychického života. Klíčovým údajem, který je uváděn v souvislosti s reakcemi na nezaměstnanost, je spokojenost s prací v předcházejícím zaměstnání. Ti lidé, jejichž motivace byla v předchozím zaměstnání vysoká, případně ti, kteří byli v předchozím zaměstnání dlouhodobě úspěšní, prožívají stresovou situaci spojenou se ztrátou práce více. Na ztrátu práce si jedinci vytvářejí různé obranné mechanismy. Nejčastější příčinou jejich duševního strádání je strach z toho „co bude dál“, provokující stálou sebeanalýzu a úzkostné stavy. Někteří lidé považují změny dané ztrátou práce za ponižující a obracejí se proti sobě a celé společnosti. Mnohdy rozbití vnitřní harmonie, nespokojenost a strach vedou ke vzniku duševních krizí. Ztráta práce s sebou nese i proměny časové perspektivy jedince. Při každodenní práci má jedinec před sebou jednoznačný obraz časové struktury svých činností v průběhu dnů, týdnů a let, vlastně celého svého života. Při náhlé ztrátě práce se často projevuje dezorientace, prázdno, nejistota a úzkost. S délkou nezaměstnanosti pak roste i pasivní chování. Potřeba dostatečně dlouhé a společensky náležitě oceňované tělesné i duševní aktivity, potřeba práce v rámci ostatních kulturně uznávaných činností, je u člověka silná a obtížně odstranitelná. Patří do struktury lidské přirozenosti.

Zvládání situace ztráty práce je velmi individuální a je podmíněnou řadou faktorů. Zaprvé jde o odolnost konkrétního člověka vůči psychické zátěži vůbec. Lépe se s takovou situací samozřejmě vyrovnávají ti lidé, kteří jsou již nějak predisponováni osobnostními vlastnostmi a lidé, kteří jsou zvyklí prohrávat, např. ve sportu. Ti pak prohru berou jako výzvu k další aktivitě. Rozhodující je také věk jedince. S věkem totiž korelují finanční povinnosti, sociální a rodinná očekávání, touha po kariéře a šance na znovu-zaměstnání. Důležitým faktorem je také pohlaví, které má psychologický a sociální význam. Ztratí-li žena práce, může se v době ztráty práce realizovat v rodinné oblasti. U mužů nastává problém v roli živitele rodiny, a to nejen jako role sociální, ale i faktická, protože v současných poměrech tomu tak zpravidla

skutečně bývá, že muž přináší do rodinného rozpočtu vyšší finanční prostředky. Rozhodující roli má dosažená kvalifikace, protože nekvalifikovaní lidé snadněji přijdou o práci a obtížně ji znovu nacházejí. Zvládnání ztráty práce je také podstatně ovlivněno finančními možnostmi nezaměstnaného. V době ztráty práce nabývá významu smysluplná osobní aktivita ve volném čase, protože čím smysluplněji je volný čas strukturován, tím menší je psychická zátěž v době nezaměstnanosti. Svůj nezanedbatelný význam má i délka nezaměstnanosti. Výsledky výzkumů ukazují, že po době delší než 6 měsíců zanechává nezaměstnanost trvalé následky v psychice člověka spolu s poruchami spánku, celkovou labilitou, ztrátou dlouhodobých cílů a depresí. Velmi často se také objevuje únava i bez předchozí zátěže. Řada těchto symptomů má tendenci v menší míře přetrvávat i po nalezení nového zaměstnání.

Ve výzkumu bylo dále zjištěno zhoršení zdravotního stavu dlouhodobě nezaměstnaných jedinců. Více než polovina dlouhodobě nezaměstnaných uváděla ve zmíněném výzkumu subjektivní příznaky neurotických potíží, projevujících se úzkostí, vnitřním neklidem, podrážděností, bolestmi hlavy, nespavostí, zvýšenou únavou, žaludečními potížemi apod. Souvislost mezi nezaměstnaností a zhoršením zdravotního stavu postižených uvádí řada výzkumů. Bylo zjištěno, že nezaměstnaní pociťují vyšší hladinu obecné psychické nepohody, deprese a úzkosti společně s nižší sebeúctou a sebedůvěrou. Nezaměstnanost ale není prožívaná jednotným způsobem. Lidé, jež byli svému předchozímu zaměstnání oddáni vykazují horší duševní zdraví během ztráty práce, nezaměstnaní muži středního věku trpí většinou většími psychickými problémy než mladší a starší skupiny, což vyplývá z jejich vyšší odpovědnosti a finančních závazků vůči rodině. Psychické zdraví pak pozitivně ovlivňuje četnost mezilidských kontaktů, míra emocionální opory okolí a možnost participace na kolektivní práci. Nezaměstnanost jako příčina tělesných obtíží byla mnohokrát zkoumána a identifikována jako stresor. Nezaměstnanost totiž vede k četným fyziologickým reakcím, které vyvolávají psychosomatické poruchy (cit. in. Buchtová, 2002).

2.3 Individuální a sociální zkušenost nezaměstnaných

2.3.1 Deprivace

Deprivace nezaměstnaných je spojena s jejich vyloučením ze sociálních vztahů a vyloučením z konzumu jako centrální aktivity moderní společnosti. Mareš (Mareš, 2002) odkazuje na Hilgendorfa a Welchmana (1982), kteří uvádějí, že u mnoha osob hrají činnosti spojené s potřebou, tedy nakupování a vyhledávání služeb či zboží velmi důležitou roli. Získání nového zboží je prožíváno jako příjemná událost, často kompenzující nudu a frustraci života a neuspokojující práce. Navíc vlastnictví standardního množství zboží dává jedinci pocit psychického bezpečí a sociálního statusu. U nezaměstnanosti hovoříme především o relativní deprivaci, která na rozdíl od té absolutní, jež představuje existenciální ohrožení, znamená psychické strádání. Dnes by se dalo dokonce říci, že růstem vzdělání a tím i aspirací jedince, je relativní deprivace silnější než dříve. Této situaci velmi napomáhají i masmédiá a reklama, jež prezentují určitou úroveň konzumu služeb a zboží jako hodnou respektu (cit.in. Mareš, 2002).

2.3.2 Změna vnímání času

Nezaměstnanost je také spojena se změnami ve vnímání času. Rozbití časové struktury dne a změny ve vnímání času jsou považovány za jeden z nejvýraznějších psychologických důsledků nezaměstnanosti. Čas ubíhá pomaleji, dny se vlečou, nemají žádnou strukturu a po

určité době nelze odlišit všední dny od víkendů. Čas přestává hrát důležitou roli a je vyplňován pocitem nudy.

Neomezené množství volného času paradoxně způsobuje, že jedinec není schopen ho využívat právě jako čas volný, nezatížený povinnostmi. V Marienthalu např. poklesl počet čtenářů místní knihovny, i když ta zrušila výpůjční poplatky (Mareš, 2002). Volný čas je u nezaměstnaných často spojený s nudou, stává se vlastně jakýmsi břemenem způsobujícím pasivitu. Pokud navíc nejsou žádné finanční prostředky využitelné k uhrazení volnočasových aktivit, objevuje se bludný kruh, protože potřebné finanční zdroje lze získat opět jen v zaměstnání.

2.3.3 Rodina

Při hledání důsledků nezaměstnanosti pro život člověka je nutno vidět nejen jeho osobní odezvu na situaci, ve které se ocitl, ale i odezvu jeho rodiny, jeho domácnosti jako celku, která má své priority, své zdroje, své normy a požadavky na jednotlivé členy. Vliv na členy rodiny postiženého má nezaměstnanost nejen prostřednictvím finančních potíží, ale též prostřednictvím změn v sociálních vztazích a sociální izolace rodiny, prostřednictvím změn postavení nezaměstnaného jedince v rodinném systému, ztrátou jeho statusu a autority, odvozených ze zaměstnání a z jeho příspěvku příjmům rodiny, dále prostřednictvím změn v rozdělení domácích prací a v narušení denních rodinných zvyklostí. Stejně tak může nezaměstnanost narušit či rozbít rodinné vztahy v důsledku napětí vznikajícího ze stresu způsobeného nedostatkem finančních prostředků a tím nedostatkem prostředků k životu.

Na druhou stranu rodina nemusí být jen ohrožována nezaměstnaností. Může se stát pro nezaměstnanou osobu útočištěm. Podpora, které se jedince dostává ze strany vlastní rodiny má nepochybnou pozitivní roli.

2.3.4 Nezaměstnanost a psychické zdraví

Mareš (Mareš, 2002) odkazuje na Warra (1985), který identifikuje způsoby, jimiž může nezaměstnanost ovlivňovat psychické zdraví. Svoji roli hrají u nezaměstnaných finanční potíže a pocit úzkosti z budoucnosti. Dochází také k omezení společenských kontaktů a ke zúžení sociálního prostředí nezaměstnaného. I když mají lidé postižení nezaměstnaností k dispozici dostatek času, nemohou na svém životě z důvodu nedostatku finančních prostředků často mnoho měnit. Problémem se tak stává malý prostor k rozhodování. Nezaměstnaný má nedostatek příležitostí k rozvíjení nových dovedností, získávání nových zkušeností a využívání těch starých, navíc žádat o práci a být odmítán, být považován za někoho, kdo selhal, způsobuje, že jedinec ztrácí svou cenu ve vlastních očích a vnímá i ztrátu své ceny v očích ostatních. Rozvíjejí se v něm pocity podřadnosti, ztrácí sebedůvěru a obecně je ohrožena integrita jeho osobnosti.

2.4. Nezaměstnaní ve společnosti

2.4.1 Ztráta statusu

Jedním z nejsilnějších sociálních motivů vůbec je nepochybně snaha dosáhnout vysokého společenského statusu a prestiže. Tato snaha je spojená s trendem západní kultury, tedy s tendencí uspět a „jít nahoru.“ Vysokou hodnotu statusu poznávají již děti z chování svých rodičů. Chápu, že vysoký status a prestiž jsou žádoucí, nízký pak nežádoucí. Již volba povolání se zpravidla děje spíše s ohledem na jeho prestiž, než s ohledem na skutečné zájmy a schopnosti. Definice statusu zní: „pozice ve skupině,“ a protože je jedinec příslušníkem celé řady skupin, má více než jeden status. Boj o status tedy neexistuje jen v ekonomické oblasti, ale také na sportovním hřišti, ve škole či v rodinných skupinách (Nakonečný, 2000).

Ztráta zaměstnání neznamena jen ztrátu statusu spojeného obecně s faktem „mít zaměstnání“ a konkrétně s „povahou tohoto zaměstnání“. Znamená také přijmout nový status – status nezaměstnaného, podřadný status, spojený s řadou nepříjemných povinností (Mareš, 2002).

2.4.2 Sociální izolace

Při ztrátě zaměstnání dochází vlastně ke dvojí izolaci. Samo ztracené zaměstnání bylo doposud zdrojem sociálních kontaktů, které bývají zřídka dále udržovány, a to především proto, že odchodem z práce mizí prostor s kolegy sdílených společných životních zkušeností. Ztráta zaměstnání ovšem vede i k přerušení řady dalších sociálních kontaktů, jež s ním přímo nesouvisí. Velkou roli také hraje pocit vlastní stigmatizace ztrátou zaměstnání, proto se nezaměstnaní většinou vyhýbají kontaktu se zaměstnanými. Kontakty s ostatními nezaměstnanými bývají pro jedince depresivními, takže ani ty nejsou časté. Míra sociální izolace je spojena s řadou faktorů, mezi nimiž hraje důležitou roli věk. Mladí nezaměstnaní se většinou neocitají v takové sociální izolaci jako starší nezaměstnaní.

2.4.3 Stigmatizace

Ztratit práci ve společnosti, která ztotožňuje zaměstnání s jedinou možnou důstojnou existencí člověka, přináší stigma nebo-li viditelné znamení životního selhání. Negativní status spojený s nezaměstnaností může být nezaměstnanými vnímán jako stigma, které diskredituje nebo by mohlo diskreditovat. To vede k tomu, že řada osob po ztrátě zaměstnání odmítá přijmout status nezaměstnaného a vyhýbá se všemu, co by je mohlo jako nezaměstnaného identifikovat.

2.5. Vliv sociální opory

Důležitým faktorem ve výzkumu krátkodobé i dlouhodobé nezaměstnanosti byl ochranný vliv emoční a sociální opory. Mohou ji poskytovat u mladších osob rodiče a přátelé, u ženatých mužů či vdaných žen je to pak zpravidla životní partner a děti, někteří nezaměstnaní uvádějí i příbuzné a kamarády. Většinou jde ale ve všech případech o osoby žijící v bezprostřední blízkosti nezaměstnaného. Prostřednictvím sociální opory získává jedinec pomoc od ostatních lidí a má svůj význam především tam, kde se jedinec dostává do těžké životní situace a bojuje s ní. Dále má dobrá sociální opora funkci i tzv. „nárazníku“ nebo „tlumiče nárazu“ (tzv. buffering effect). V případě nezaměstnaného člověka jde zejména o potřebu sociálního kontaktu, potřebu přátelského vztahu, potřebu sociální vzájemnosti (být v něčí péči), potřebu sociální komunikace (možnost podělit se o pocity a myšlenky), potřebu kooperace, potřebu sociální identity (být někým v rozmezí dané sociální skupiny) a také o potřebu lásky – tedy být milován, uznáván apod. Ovšem i přes prokazatelně pozitivní efekt sociální opory je nejdůležitější opora vnitřní, tedy vnitřní zdroje člověka, jeho aktivní přístup k životním změnám. Mluvíme o tzv. nezdolnosti – „hardiness“ podle S. C. Kobasové, která je pravděpodobně podmíněna geneticky. Výzkum dlouhodobé ztráty práce prokázal negativní vliv nezaměstnaného jedince na rodinu a pro některé jedince může být nezaměstnanost až zraňující zkušeností (Buchtová, 2002).

2.5.1 Co je sociální opora

„Sociální integrace, sociální začlenění člověka do sociální struktury je významnou determinantou jeho psychické pohody a zdraví. Prostřednictvím sociálních vazeb k druhým

osobám, skupinám a širší společnosti je jedinci přístupná sociální opora („social support“), tj. jakýsi fond, ze kterého lze čerpat v případě potřeby, systém sociálních vztahů, jejichž prostřednictvím se člověku dostává pomoci při snaze dostat nárokům a dosáhnout cílů. Sociální opora byla jedním z prvních faktorů, jež byly identifikovány jako faktory moderující vliv nepříznivých životních událostí“ (Kebza, V., Šolcová, I., 2000).

Zdroje sociální opory („social resources“) jsou součástí systému sociálních vztahů a vazeb každého člověka („social network“). Lidé, kteří disponují silným systémem sociální opory se jeví jako lépe disponovaní ke zvládnání závažných situací, změn, ale také každodenních mrzutostí. Důležité je rozlišovat mezi tzv. anticipovanou, obdržanou či získanou sociální oporou a mobilizací či aktivací sociální opory. Anticipovaná sociální opora, je opora očekávaná. Čili zahrnující přesvědčení, že blízké osoby jsou připraveny i pomoci, bude-li to zapotřebí. Získaná či obdržaná sociální opora zahrnuje naproti tomu transakce, jichž se jedinci skutečně dostalo. Mobilizace či aktivace sociální opory je jednou ze strategií zvládnání stresu. Sociální opora pak může ve stresogenní situaci působit buď přímo na stresor, na stresovou reakci nebo nárazníkovým vlivem mezi stresorem a stresovou reakcí (Kebza, V., Šolcová, I., 2000).

2.5.2 Sociální opora a nezaměstnanost

Za velmi důležitou se považuje opora životního partnera a rodiny, podstatnou součástí je také opora emoční – finanční prostředky pomohou, informace poslouží, ale pro zachování sebeúcty je důležitá právě emoční opora. Životní partner se ovšem může stát i zdrojem stresu. To je jedním z příkladů negativního účinku sociální opory. Dalším rizikem je vznik závislosti na osobě či osobách, poskytujících dlouhodobě sociální oporu. Může dojít také k tzv. „naučené bezmocnosti“ („learned helplessness“), tj. tehdy, vytěsnila-li extrémně silná a dlouhodobě poskytovaná sociální opora samostatnost, iniciativu a sebedůvěru (Kebza, V., Šolcová, I., 2000).

2.6 Rizikové skupiny nezaměstnaných

Jak uvádí Božena Buchtová (Buchtová, 2002), jde o takové skupiny lidí, které nesou větší riziko ztráty práce. Tito lidé nacházejí uplatnění spíše na sekundárním trhu práce a na méně placených pracích s nejistou budoucností. V České republice patří k těmto skupinám mladí lidé, ženy s malými dětmi, zdravotně postižení občané, straší lidé, lidé s nízkým vzděláním, romské etnikum a imigranti.

Absolventi středních a vysokých škol, kteří se ucházejí o své první zaměstnání, nemohou v konkurenci s ostatními uchazeči uspět, protože nemají takové praktické zkušenosti a pracovní návyky, navíc postrádají jisté pracovní kontakty, které by jim mohly usnadnit orientaci na trhu práce. Božena Buchtová zmiňuje studii L. B. Hendryho z Aberdeen University, podle které prodloužená adolescence, způsobená nezaměstnaností absolventů, ohrožuje rozvoj osobní identity, identity mužství a ženství, dosažení nezávislosti na rodičích a akceptaci rodinných a společenských hodnot. Ohrožuje dokonce i rozvoj profesionální role a schopnost udržovat přátelství (cit. in. Buchtová, 2002).

Nejtěživěji prožívají ztrátu zaměstnání starší lidé, především jde o pracovníky ve věkové skupině 41 – 50 roků (Buchtová, 1999). Tyto skupiny pracovníků provází pocity bezradnosti, strachu, nejistoty a postupné ztráty sebedůvěry. Nejenže rezignují na práci, ale spolu s ní i na

společenskou aktivitu. Navíc čím je člověk starší, tím pevnější jsou jeho návykové stereotypy, a tím se i obtížněji a pomaleji přizpůsobuje novým životním situacím.

Co se týče žen, jak uvádí Buchtová (Buchtová, 2002), jejich nepříznivé postavení na trhu práce je způsobené tím, že dávají zaměstnavatelé přednost mužům pro jejich větší mobilitu a také proto, že nejsou zatíženi starostmi o domácnost. Matky s malými dětmi mají časté pracovní absence, tím narušují plynulost pracovního procesu, a to samozřejmě snižuje ochotu je zaměstnávat. V řadě vyspělých zemí se pak hledá řešení v rozsáhlé nabídce zkrácených pracovních úvazků, v zavádění pružné pracovní doby a v dostupné péči o děti.

U lidí se změněnou pracovní schopností vystupují do popředí nejen ekonomické, sociální a psychické problémy, ale zejména problém přiměřeného smyslu života, problém pocitu lidské důstojnosti. Na trhu práce se objevuje stále větší důraz na výkonnost a tito lidé mají tedy mnohem menší šanci se uplatnit. Největší skupinu nezaměstnaných tvoří v současné době nekvalifikovaní pracovníci. Tvoří dokonce až jednu třetinu všech nezaměstnaných. V dnešní době je totiž stále více rozhodující úroveň kvalifikace a profesionálních dovedností, a tak budou tito lidé stále častěji nahrazováni levnějšími a přesnějšími stroji a o práci nekvalifikovaných lidí nebude zájem. Rizikovou skupinou je také rómské etnikum. Kromě toho, že Rómové žijí pod tlakem vlastní kultury a pod zvýšeným tlakem majoritní populace, většina Rómů navíc absolvuje pouze základní vzdělání a značná část příslušníků této minoritní skupiny dokonce ani základní vzdělání nedokončí. Proto bude toto etnikum získávat zaměstnání stále obtížněji (Buchtová, 2002).

2.8 Nezaměstnanost a sociálně patologické jevy

Vysoké procento dlouhodobé nezaměstnanosti má vliv nejen na jedince, nýbrž na celou společnost. Společnost postiženou nezaměstnaností provází zvýšený výskyt sociálně patologických jevů, což zjišťujeme spíše nepřímou: zvýšenou konzumací alkoholu, nikotinu a drog (zejména u mladých lidí), vyšší nemocností a spotřebou léků, vyšším výskytem sebevražedných pokusů. Podle statistiky z roku 1998, kterou zveřejnilo 14. 2. 2000 Právo, u nás nejčastěji dobrovolně odcházejí ze života lidé ve věku 40 až 50 let. Nejpočetnější skupinou v rámci sebevražd ze sociálních příčin jsou právě nezaměstnaní (57,4 %). Výzkumná řešení prokázala, že při zvýšení nezaměstnanosti o 1% se zvyšuje kriminalita o 5,7 %, sebevražednost o 4,1 % a počet přijatých do státních nemocnic o 3,4 %. Ukazuje se, že sepětí zdravotních problémů, zneužívání drog a nezaměstnanosti je velmi úzké. Nezaměstnanost je tak spíše problémem psychologickým a sociálním než problémem ekonomickým (Buchtová, 2002).

3. Nezaměstnanost a fyzické zdraví

Problém vztahu mezi nezaměstnaností a fyzickým zdravím má, podle současných nejrozšířenějších názorů, společného jmenovatele právě ve stresu, který atakuje imunitní a kardiovaskulární systém člověka. Ke stresu, kterým je ztráta zaměstnání provázána, se často přidávají další doprovodné zesilující faktory, jako jsou kouření, požívání alkoholu, léků a drog (Mareš, 2002).

Jak uvádí Zdeněk Boleloucký (Buchtová, 2002), ztráta zaměstnání má řadu důsledků psychických i somatických. Zhoršení tělesného zdraví bylo doloženo jak přítomností tělesných příznaků, tak i zvýšeným využíváním zdravotnických služeb nezaměstnanými. Dlouhodobé vlivy zahrnují vyšší pravděpodobnost rozvoje kardiovaskulárních onemocnění, bronchiálních poruch, vysokých hodnot cholesterolu v séru a vysokého krevního tlaku, vyšší úmrtnosti. I zhoršení duševního zdraví bylo doloženo subjektivními doklady a zvýšeným využitím psychiatrických zařízení. Nálezy obvykle zahrnují sníženou sebeúctu, mizí pocit zdraví a uspokojení, přibývá depresivní symptomatologie a psychosomatických onemocnění. Kvalita života je celkově zhoršena.

3.1 Stres

V souvislosti se studiem toho, jak se člověk chová tváří v tvář těžkým situacím v životě vznikla potřeba tento jev označit a definovat. Byl k tomu použit termín, který byl již dříve znám v technice – stres. O stresu se v mechanice hovořilo v případě, kdy byl materiál vystaven zátěži. U člověka se o stresu hovoří tam, kdy se dostává do zátěžové situace, tedy když na něho doléhá různý druh tlaku vyšší intenzity, než je schopnost či možnost daného člověka v této situaci zvládnout. Pro faktory, které člověka vystavují tomuto tlaku, se užívá termínu *stresory* (Křivohlavý, 2001).

Příčinou stresu, tedy nadlimitní zátěže může být buď jeden velice „silný“ stresor nebo i nadlimitní množství běžných každodenních starostí. V psychologii se zpravidla označují jako *daily hassles*, které mohou člověku obrazně řečeno „přerůst přes hlavu.“ Dokonce se v soudobých studiích stresu často objevuje hypotéza, že se tyto *daily hassles* podílejí na větším množství stresů než velké individuální stresory. Paleta stresogenních faktorů je široká a ztráta zaměstnání a nemožnost nalezení nového vhodného místa ke stresogenním faktorům bezesporu patří (Křivohlavý, 2001).

Jak trvání, tak i frekvence prožitého stresu jsou důležité determinanty jeho dopadu na zdraví a nemoc. Psychologické stresy a jejich biologické průvodní jevy mohou trvat od několika minut do několika let. Chroničnost je do jistého stupně založená na trvajících přítomnosti externích podnětů, které spouštějí stresovou odpověď – např. pokračující nezaměstnanost, nouze, život v nebezpečném okolním prostředí. Závisí ale také na dlouhodobém úspěchu individuálních zdrojů coping (zvládnání, čelení stresu). Navíc události, které trvají krátký čas, mohou mít velmi dlouhodobý stresový účinek a trvalé fyzické odezvy mohou být udržovány vracejícími se „dotěrnými“ myšlenkami o minulých událostech.

3.1.1 Stres a zdraví

Pokud je organismus konfrontován s krátkou nebo trvalou, infekční nebo psychickou zátěží, je aktivován velmi komplexní psychoneuroendokrinní systém, který nastupuje s biologickými a psychickými změnami, které se všeobecně nazývají stresovými reakcemi. Při analýze souvislostí mezi emocionálním prožíváním a neuroendokrinními regulačními procesy byly dokázány tři systémy, které si tři ve výzkumu stresu zaslouží zvláštní pozornost: systém katecholaminu (osa sympatikus-nadledvinová dřeň), systém kortisolu (osa hypofýza-kůra nadledvin) a systém testosteronu.

Sytém katecholaminu objasňuje tzv. „nouzovou reakci“ organismu při akutní zátěži organismu. V takovém případě jsou uvolňovány katecholamin adrenalin a noradrenalin, což vede ke krátkodobému zvýšení zatížitelnosti celkového organismu tím, že jsou připraveny zdroje pro bojové a únikové reakce. Při opakované stresové zátěži nedochází k adaptaci systému ve smyslu snížení vyplavování adrenalinu. Když dojde při trvalé zátěži nebo přetížení ke zvýšení hladiny adrenalinu v krvi, může to mít pro organismus těžké následky, přičemž se poruchy projevují převážně v oblasti srdečního a krevního oběhu.

Zatímco má osa sympatikus-nadledvinová dřeň při stresu spíše aktivační funkci, reguluje osa hypofýza-kůra nadledvin spíše ty reakce, které vyplývají ze stavů neschopnosti jednat, z bezmoci a nejistoty z očekávání, takže z pasivního stresu. Za takovýchto podmínek je často pozorovatelné zvýšení hladiny kortisolu v krvi. Se zážitkovou oblastí jde nejčastěji ruku v ruce nespecifické emocionální podráždění. Trvalé zvýšení hladiny kortisolu nemusí vést pouze k chronickým změnám vnitřně sekrečních orgánů, jako například selhání kůry nadledvin až ke smrti, nýbrž reguluje údajně také jemné ladění imunitního systému.

Biologický smysl vyplavování testosteronu u aktivního stresu spočívá v tom, že se prostřednictvím testosteronu zlepšuje zásobování svalů glukózou a tím i pravděpodobnost úspěchu v aktivním střetu. Zároveň testosteron podmiňuje na prožitkové úrovni agresivně-dominantní chování (Tewes, Schedlowski, 1994).

3.2 Těžké životní události

Události měnící život jsou součástí normální lidské existence. Dlouho je ale známo, že negativní životní události mohou ovlivňovat tělesné i duševní zdraví lidí. Mnoho badatelů upozornilo na souvislosti mezi stresujícími životními událostmi a chorobami tělesnými i duševními. Příčinné spojení mezi specifickou životní událostí a nějakým onemocněním bylo ale v kontrolovaných studiích málokdy jednoznačně prokázáno.

Formální označování změn v lidském životě takovými pojmy jako životní událost začalo výzkumy autorů Holmesa a Raheho (1967), kteří vytvořili metodu škálování intenzity životních změn: dotazník SRRS (Social Readjustment Rating Scale – Dotazník sociálního znovupřizpůsobení). Pojmy v této oblasti jsou životní události (life events), životní změny (life changes) a zátěžové životní události (stressful life events). Při vývoji SRRS byl požádán náhodný vzorek o zhodnocení relativního úsilí přizpůsobení. Události „manželství“ byla přiřazena arbitrární hodnota 500. Účastníci u každé životní události posuzovali, zda vyžaduje menší či větší stupeň nového přizpůsobení se než manželství, a přiřadili úměrně větší nebo menší hodnoty. Dotazník SRRS tvoří seznam 43 životních událostí obvykle udávaných jako stresující, identifikovaných z klinických psychologických zkušeností autorů. Události se

týkají schématu rodiny, manželství, zaměstnání, ekonomiky, bydliště, vztahů se skupinou a vrstevníky, vzdělání, náboženství, rekreace a zdraví. Tento nástroj používá řada studií z oblasti poruch tělesného zdraví (cit. in. Buchtová, 2002).

„Ztráta zaměstnání znamená akutní stresující životní událost („life event“), která je hodnocena velmi vysoko v různých hodnotících škálách – vždy v prvním kvartilu. Vede ke každodennímu chronickému stresu“ (Šolcová, Kebza, 2001).

3.3 Duševní onemocnění

Je nutno předeslat, že otázka následků faktu nezaměstnanosti na duševní zdraví zůstává i nadále zčásti nezodpovězena, ačkoliv souvislost mezi přesunem do nového zaměstnání a zlepšením duševního zdraví je zřejmě evidentní.

Do tohoto souboru patří duševní poruchy a poruchy chování účinkem psychoaktivních látek, poruchy nálady, deprese z pracovní deprivace, neurotické poruchy, poruchy vyvolané stresem a somatoformní poruchy. Pojem deprese z pracovní deprivace navrhl E. Tannay, na kterého odkazuje Zdeněk Boleloucký (cit. in. Buchtová, 2002) a rozumí se jím fyziologické, psychologické a sociální důsledky nechtěné ztráty práce, projevující se depresí. Deprese jak pak tím hlubší, čím více se jedinec cítí za svou situaci vinen a čím méně ji může aktivně ovlivnit. Většina lidí se v průběhu života naučila mechanismům, kterými zvládá různé životní zátěže a události, nyní obvykle nazývané stres. Některým se to ale nepodařilo a ti mohou na zvýšenou zátěž reagovat tělesnými příznaky a obtížemi, které nemají somatický podklad. Pak hovoříme o somatizaci. Jde o nevědomý mechanismus, nejde o simulaci a to je velmi důležité.

3.4 Somatická onemocnění

Zdeněk Boleloucký uvádí, že se emoční poruchy mohou ve svých důsledcích projevovat jako tělesná onemocnění. Studium a léčením těch emočních poruch, které se manifestují jako tělesné poruchy se zabývá psychosomatická medicína. Termín psychosomatický zdůrazňuje základní jednotu psychiky a těla, spojení pramenící ze staré řecké medicíny. Podle klasických názorů zahrnují běžné poruchy způsobené alespoň z části psychologickými faktory astma, některé gastrointenzivní potíže a poruchy, vysoký krevní tlak, endokrinní poruchy, cukrovku a v konečných důsledcích dokonce srdeční choroby. Ve většině psychosomatických poruch je nějaké spolupůsobení mezi psychologickými faktory a fyziologickou dispozicí k nemoci (Buchtová, 2002)

Boleloucký zmiňuje prospektivní studii, která si stanovila za cíl porovnat soubor 25 554 osob v aktivním věku bez cukrovky se souborem 608 osob s cukrovkou z hlediska dvou proměnných – příjmů a zaměstnání. Ukázalo se, že diabetici s komplikacemi jsou dvakrát častěji vedeni jako nezaměstnaní, než by odpovídalo pravděpodobnosti v porovnání s jednotlivci bez diabetu. Nízké postavení v práci, nízký výkon, ohrožení nebo fakt nezaměstnanosti dále zvyšuje (nezávisle na demografických a behaviorálních rizikových faktorech) u obecné, zvláště mužské populace pravděpodobnost rozvoje vyššího krevního tlaku.

Ke klasickým psychosomatickým chorobám patří, jak uvádí Boleloucký, astma. Zmiňuje práci Houstona (1966), podle které se psychologické vlivy svým způsobem projeví u téměř

každého astmatika a mnohdy jsou spouštěcím mechanismem astmatu, nebo se alespoň podílejí na jeho udržování. Různé úzkosti, pocit frustrace nebo časté neshody a atmosféra domácího napětí často tvoří základ patologických změn průdušek (cit. in. Buchtová, 2002).

Jak dokázaly výzkumy IRSD – Australské úřadovny statistiky, objevuje se trend zvýšení výskytu všech gastrointestinálních symptomů v souvislosti s klesající společenskou třídou. Co se týče kožních chorob, dosud byly publikovány jen předběžné důkazy o úloze stresujících životních událostí při vzniku nebo zhoršení nějakých dermatologických onemocnění.

3.5 Dopady nezaměstnanosti na zdraví jedince

„Ztráta zaměstnání znamená změnu celkové pohody („well-being“), změny v celkovém životním názoru, v emočním vyladění, v sebepojetí a v postoji k práci. „Protože celková pohoda je multidimenzionální konstrukt, vztah nezaměstnanosti a psychického zdraví může mít různé formy – depresi, úzkost, snížení sebeúcty, zhoršení interpersonálních vztahů“ (cit. in. Šolcová, Kebza, 2001). Marie Jahodová mluví o „latentní funkci či významu zaměstnání“. Jde o to, že zaměstnání přináší denní režim, sdílení zkušeností, kontakty se spolupracovníky, cíle, které souvisejí s prací, osobní status a identitu. Vykojení z obvyklého životního stylu, je doprovázeno zvýšeným psychickým stresem. Na základě dosud provedených studií lze shrnout, že: 1. nezaměstnanost souvisí s psychickými symptomy, 2. po nástupu do zaměstnání se psychické zdraví zlepšuje, 3. mezi délkou nezaměstnanosti a stavem mentálního zdraví není lineární vztah. Zdá se, že zhoršení psychického zdraví je důsledkem nezaměstnanosti, ale v žádné ze studií nebyl tento vztah jednoznačně prokázán.

Destruktivní změny, které souvisí s nezaměstnaností se ovšem neomezují jen na psychiku. Je prokázáno, že fyzické zdraví nezaměstnaných je horší, než u osob, které zaměstnány jsou. U nezaměstnaných byla prokázána především vysoká úroveň plicní rakoviny, sebevražd, úrazů a v neposlední řadě také srdečních chorob. Nezaměstnaný muž má dokonce 11x vyšší pravděpodobnost, že se pokusí o sebevraždu, v porovnání se stejně starými zaměstnanými muži. Navíc, dle výzkumů, trpí nezaměstnaní muži oproti těm zaměstnaným o 30 % (u žen jde o 28 %) více chronickými chorobami. Velikým problémem je také alkoholismus, jehož souvislost s nezaměstnaností je jednoznačně prokázána (Šolcová, Kebza, 2001).

Haring (1994) srovnával v Kalifornii dlouhodobě vliv smogu a nezaměstnanosti na úmrtnost. Co se týče ekonomické efektivity preventivních opatření, prevence nezaměstnanosti se ukázala jako ekonomicky výhodnější, než investice do prostředků, jež zamezují znečištění životního prostředí. Navíc zachránila prevence nezaměstnanosti více životů (cit. in. Šolcová, Kebza, 2001).

Co se týče fyzického zdraví, existují hlavní faktory ve vztahu nezaměstnanosti a fyzického zdraví: věk, pohlaví, stav, jak uvádí Schaufeli a Van Yperen (1992), odpovědnost (ve smyslu commitment), odolnost ve smyslu hardiness, neuroticismus, soc. třída, účast na intervenčních programech zaměřených na snížení nezaměstnanosti, jak uvádí Freyer (1992), typ komunity, ke které člověk přináleží (venkovská vs. městská – dle Hardinga a Sewela (1992), individuální vulnerabilita a vzdělání, jak zjistili Schaufeli a Van Yperen (1992) a rasová příslušnost (dle Rodrigueze, podle Emanoilu, 2000) (cit. in. Šolcová, Kebza, 2001).

Přímý vliv nezaměstnanosti na fyzické zdraví nebyl prokázán. Byl ale prokázán vliv nezaměstnanosti např. na incidenci symptomů tělesných nemocí, jak uvádí Hamilton et al.

(1990), dále, dle Reynoldse (1997), na významně vyšší úroveň prožívaného distresu, nebo na poruchy sexuální apetence a nižší porodní váhu potomků, jak uvádí Catalano a Serxner (1992) (cit. in. Šolcová, Kebza, 2001).

Jak zmiňují Iva Šolcová a Vladimír Kebza (Šolcová, Kebza, 2001), ztráta zaměstnání působí selektivně. To znamená, že při nižších úrovních postihuje nezaměstnanost nejprve méně vzdělané a manuálně pracující osoby. Manažeři, odborníci a specialisté jsou propouštěni nejméně často. V souvislosti s tímto jevem byl popsán tzv. efekt zdravého dělníka („healthy worker“), který ukazuje, že člověk zaměstnaný v manuálních profesích musí být zdravější, než ten, který tzv. „pracuje hlavou.“

Důležité je, že nezaměstnanost „restrukturuje životní podmínky a vede ke každodennímu stresu“ (Šolcová, Kebza, 2001). Pokud se pak sbíhá akutní a chronický stres, je jisté, že se oba podílejí na dopadu na zdraví.

3.6 Terénní empirické šetření v Chebu

Součástí zadání této bakalářské práce bylo terénní empirické šetření zjišťující hlavní charakteristiky psychologické dimenze nezaměstnanosti v určité lokalitě. Rozhodla jsem se požadovaný výzkum provést ve městě Cheb, který patří mezi lokality s vyšší mírou nezaměstnaností, než je celorepublikový průměr.

Chebský region je poznamenán sociální strukturou pohraničního okresu, likvidací průmyslu po roce 1989, v poslední době vstupem do EU došlo k dalšímu navýšení nezaměstnanosti vlivem zrušení pracovních míst na celnicích a spedicích. Míra nezaměstnanosti v okrese Cheb se dlouhodobě pohybuje pod průměrem v České republice, naopak míra nezaměstnanosti ve městě Cheb je dlouhodobě nad průměrem ČR a tedy i nad průměrem celého okresu. Z hlediska absolutního počtu uchazečů o práci tvoří uchazeči registrovaní ve městě Cheb téměř polovinu všech uchazečů registrovaných v okrese.

3.6.1 Vývoj míry nezaměstnanosti ve městě

Celkový vývoj míry nezaměstnanosti ve městě Cheb odpovídá vývoji míry nezaměstnanosti v celé České republice i v kraji, kdy od roku 1997 do roku 2004 míra nezaměstnanosti mírně rostla a od tohoto roku došlo k jejímu mírnému poklesu. V průběhu roku 2005 se pak míra nezaměstnanosti pohybovala kolem 10,2 %. Vývoj míry nezaměstnanosti ve městě, okrese, kraji i v celé ČR naleznete na grafu v příloze č.1 (Zdroj: MPSV ČR).

3.6.2 Struktura nezaměstnaných v okrese Cheb

Od roku 2005 představují největší podíl uchazeči o zaměstnání ve věkové skupině 50 – 59 let. Od roku 2000 se podíl těchto uchazečů zvýšil z 18 % na 27 % v roce 2006, zatímco podíl uchazečů o práci ve věkové skupině 20 - 29 let se snížil z 33 % na 26 %. Z hlediska dlouhodobé nezaměstnanosti patří tedy věková skupina 50 – 59 let mezi ty nejproblémovější, přičemž situace žen je daleko horší než u mužů. Strukturu uchazečů o zaměstnání podle věku naleznete na grafu v příloze č.2 (Zdroj: Úřad práce Cheb)

Podle dosaženého vzdělání jsou nejsilněji zastoupeni uchazeči o zaměstnání se základním a středním odborným vzděláním s výučním listem. Dohromady představují tito jedinci více jak

tří čtvrtiny všech uchazečů. Třetí nejvíce zastoupenou skupinou jsou uchazeči, kteří dosáhli středoškolského vzdělání s maturitou. Ostatní skupiny jsou zastoupeny jen okrajově, celkem se jejich podíl pohybuje kolem 10 %. Vývoj struktury nezaměstnaných podle nejvyššího dosaženého vzdělání za posledních sedm let je znázorněn na grafu v příloze č. 3 (Zdroj: Úřad práce Cheb)

Co se týče délky nezaměstnanosti, netrpí chebský region dlouhodobou nezaměstnaností tolik, jako jiné lokality. 50 % všech nezaměstnaných tvoří ti, jež jsou bez práce po dobu maximálně 6 měsíců. Vyšší je zde tedy především nezaměstnanost krátkodobá. Možným vysvětlením může být vyšší podíl šedé ekonomiky, blízkost Německa a tedy dosažitelnost zaměstnání v zahraničí, a také blízkost lázeňství, které nabízí především sezónní práci. Především mladí lidé jsou pravděpodobně schopni v relativně krátké době najít uplatnění v uvedených oblastech a registrují se na Úřadech práce pouze z důvodu neplacení zdravotního a sociálního pojištění. Starší lidé a lidé s nízkou kvalifikací pak patří mezi ty dlouhodobě nezaměstnané.

3.6.3 Cizinci na trhu práce

Důležitým aspektem nezaměstnanosti v okrese Cheb je přítomnost cizinců na trhu práce. K 31. 5. 2006 bylo v okrese Cheb evidováno 423 cizinců s platným pracovním povolením. Nejvyšší počet cizinců pochází z Ukrajiny, Mongolska a Ruska. Z hlediska vzdělání pak převažují cizinci se středním odborným vzděláním bez maturity a s nižším středním vzděláním

Nejčastější pracovní povolení pro cizince tvoří místa v profesích šičky-švadleny, kterých je v chebském okrese nedostatek a ze strany uchazeček o toto zaměstnání není zájem. Dalšími častými profesemi jsou stavební profese a místa, na která nemají čeští občané potřebnou kvalifikaci a specializaci. Jedná se především o profese administrativní, profese řidičů nákladních automobilů do východní Evropy, překladatelů a lektory jazyků.

Dalším aspektem je pak tzv. „pendlerství“, tedy každodenní dojíždění za prací. Čeští občané dojíždí do Německa především jako kuchaři, číšníci, dělníci zemědělství, pracovníci pomocných prací a v poslední době projevilo Německo zvýšený zájem o zdravotní sestry a lékaře.

3.6.4 Ohrožené skupiny nezaměstnaných v chebském regionu

Mezi ohrožené skupiny s obtížným postavením na trhu práce v okrese Cheb patří zejména osoby se zdravotním postižením, osoby s nízkým vzděláním a osoby starší 50 let. Absolventi škol a mladiství tvoří asi 5 % celkového počtu uchazečů o práci. Okres Cheb produkuje nejvyšší počet absolventů gymnázií a středních škol s ekonomickým vzděláním. Tyto problémy z dlouhodobou nezaměstnaností nemají. Většinou jsou do 3 – 6 měsíců umístěni. Větší problém představují absolventi učebních oborů, pro které je překážkou při vstupu do zaměstnání chybějící praxe, kterou zaměstnavatelé vyžadují. Strukturu ohrožených skupin nezaměstnaných podle pohlaví k 31. 5. 2006 znázorňuje tabulka v příloze č. 4 (Zdroj: Úřad práce Cheb).

3.6.5 Předvýzkum

Zadané empirické šetření jsem se rozhodla provést formou dotazníku. Soustředila jsem se především na subjektivně vnímané dopady nezaměstnanosti na zdraví jedince a tomu samozřejmě odpovídají i zvolené otázky.

První část dotazníku, který naleznete v příloze č. 5, tvořily osobní údaje, tedy potenciální nezávislé proměnné – respondenti měli za úkol uvést pohlaví, věk, rodinný stav, počet dětí a dosažené vzdělání. Uvedené osobní dispozice představují faktory podmiňující vnímání a prožívání situace ztráty zaměstnání.

Také mě zajímalo období před vznikem nezaměstnanosti. Proto otázky k tomuto tématu tvoří druhou část dotazníku – jde o profesi, délku posledního pracovního poměru, vztah k předchozímu zaměstnání, důvod odchodu z práce a také výše příjmu v předchozím zaměstnání. Především vztah k předešlému zaměstnání a příjem hrají velikou roli ve vnímání ztráty zaměstnání. V odborné literatuře se uvádí, že lidé, kteří byli ve svém předchozím zaměstnání spokojeni, prožívají jeho ztrátu daleko intenzivněji než lidé, kterým se v předchozím zaměstnání nelíbilo. Ztrátou této práce pak přichází nejen o činnost, znamenající přísun finančních prostředků, ale postrádají také příjemné pracovní prostředí, kolegy, se kterými si rozuměli, a možnost seberealizace. Výše poslední mzdy mě zajímala proto, že z ní bylo možné vyčíst, jak mnoho se změnila finanční situace jedince a následně tedy, jak mnoho tento faktor postiženého ovlivnil ve vnímání nezaměstnanosti.

Třetí část dotazníku tvořily otázky týkající se samotné nezaměstnanosti. Zajímala mě změna finanční situace po ukončení předchozího pracovního poměru tak, jak ji sám postižený hodnotí, délka nezaměstnanosti, způsob trávení času, délka času stráveného u televize a v neposlední řadě to, jakým způsobem, a zda vůbec, se změnil kontakt nezaměstnaného s přáteli. Každá ztráta zaměstnání s sebou samozřejmě nese také zhoršení finanční situace nezaměstnaného, zvláště pokud jde o muže, jehož dosavadní výdělek znamenal největší přínos do rodinného rozpočtu. Nezanedbatelnou roli hraje také délka nezaměstnanosti. Za závažný problém považují odborníci nezaměstnanost dlouhodobou, tedy delší než 6 měsíců. V odborné literatuře jsou pak popisovány závažné důsledky psychického, sociálního i fyzického rázu, které s sebou dlouhodobá nezaměstnanost přináší. Zahraniční studie také popisují změnu časové struktury, o které se zmiňuji v kapitole 2.3.2., a proto v mém dotazníku měla své místo i otázka č. 10, týkající se právě uvedeného problému. Na celkový čas strávený denně u televize jsem se dotazovala proto, že je z jeho výše možné usuzovat na aktivitu či pasivitu jedince. Jedinec, který tráví před televizním přijímačem mnoho hodin denně jednoznačně vykazuje pasivitu a s tím spojený pasivní přístup k řešení nezaměstnanosti. Poslední otázkou třetí části dotazníku byla ta, jež se týkala kontaktu s přáteli. Jak uvádí Petr Mareš (Mareš, 2002), při ztrátě zaměstnání dochází k sociální izolaci. Jedinec přichází o okruh známých a přátel z řad kolegů z práce a navíc svou roli hraje i pocit stigmatizace nezaměstnaností. Nezaměstnaní se pak z tohoto důvodu vyhýbají kontaktu se zaměstnanými a kontakt s nezaměstnanými pro ně může být depresivním.

Poslední část dotazníku tvořily otázky týkající se zdravotního stavu. Zajímaly mě somatické potíže, které nejčastěji uvádí odborná literatura, tedy poruchy spánku, bolesti hlavy, funkční poruchy zažívání, zvýšení a snížení krevního tlaku, změna váhy, kardiovaskulární potíže a kožní problémy. Vzhledem k negativnímu vlivu chronického stresu na imunitu, mě také zajímala častější nemocnost respondentů a zhoršení průběhu onemocnění, kterým nezaměstnaný trpěl již před ztrátou zaměstnání. Na závěr jsem se zajímala o náladu, tedy

psychické rozpoložení nezaměstnaného jedince. Celková psychická nepohoda a akutní i chronický stres který s sebou nezaměstnanost přináší, může totiž vést až k somatizaci a vzniku některých zdravotních potíží.

Předvýzkumu se zúčastnilo 24 respondentů a jeho cílem bylo zjistit, zda jsou otázky v dotazníku srozumitelné, se kterými otázkami mají respondenti potíže, případně které vnímají jako nepříjemné a odmítají na ně odpovídat. Zjistila jsem, že je třeba přeformulovat otázku č. 5 a č.10 vzhledem k tomu, že nebyly respondentům zcela jasné a obtížně na ně formulovaly své odpovědi. Místo otázky: „Jaký byl Váš vztah k předchozímu zaměstnání?“, bylo třeba použít formulaci: „ Jak jste byl/a spokojen/a v předchozím zaměstnání?“ a v případě otázky č. 10 byla formulace: „Jakým způsobem nyní trávíte čas?“ pozměněna na: „Uved'te, prosím, nynější využití pracovního dne.“ V otázce č. 13 pak byla vyřazena podotázka, týkající se kožních onemocnění, protože přímá souvislost těchto obtíží a nezaměstnaností nebyla zatím nikdy potvrzena a ani jeden z respondentů obdobné potíže neuváděl. Na závěr bylo ještě třeba opravit otázky č. 14 a č.15. V původním dotazníku byly přítomny podotázky: „Jakého druhu jsou Vaše obtíže?“ a „O jaké onemocnění šlo?“ Tyto otázky byly odstraněny pro svou přílišnou intimitu způsobující neochotu odpovídat.

Také byl změněn způsob odevzdávání dotazníku. V předvýzkumu jej respondenti odevzdávali přímo pracovníkům Úřadu práce Cheb. Hrozilo zde tedy nebezpečí zneužití poskytnutých informací a respondenti ho jistě vnímali. Mohli se cítit ohroženi v tom smyslu, že by jim informace, které o svém zdravotním stavu poskytl, mohly ztížit hledání nového pracovního místa. Proto jsem jim již v samotném výzkumu dala k dispozici prázdné obálky, do kterých mohli vyplněný dotazník vložit a obálku zalepit. Takto anonymně jej pak předávali pracovníkům úřadu práce. Přepřacovaný dotazník naleznete v příloze č. 6.

3.6.6 Výsledky výzkumu

Empirického šetření se účastnilo celkem 40 respondentů, kteří byli vybíráni náhodně zprostředkovateli Úřadu práce Cheb. Shodou okolností se podařilo vybrat 20 žen a 20 mužů, takž zastoupení obou pohlaví bylo rovnoměrné. Nejmladšímu uchazeči o práci bylo 17 let, nejstaršímu pak 59 let. Nejsilněji byla zastoupena věková skupina 17 – 30 let – 32,5 %, dále věková skupina 41-50 let – 27,5 %, 22,5 % uchazečů tvořily osoby ve věkové skupině 31-40 let a nejméně početnou skupinou byly osoby starší 51 let. Tvořily 17,3 % všech respondentů. V manželství žilo 42,5 % respondentů, svobodní tvořili 37,5 % respondentů a nejméně početnou skupinou byli rozvedení jedinci – 20%. 55 % dotazovaných mělo děti (z toho 1 dítě – 31,8 %, 2 děti – 54,5% a 3 děti – 13,6 %), 45 % respondentů bylo bezdětných. Co se týče vzdělání, nejpočetnější skupinu tvořili respondenti s maturitou, dále to byli absolventi středních odborných učilišť s výučním listem (30 %) a 27,5 % uchazečů o zaměstnání mělo pouze základní vzdělání. Nejméně početnou skupinu respondentů tvořili absolventi vysokých škol – pouhých 5 %.

Co se týče délky nezaměstnanosti, mezi respondenty bylo 52,5 % těch, kteří byli nezaměstnaní po dobu kratší než 6 měsíců a 47,5 % osob bylo postiženo nezaměstnaností dlouhodobou. Soubor dotazovaných je také možné rozlišit podle délky jejich předchozího zaměstnání. Nejpočetnější skupinu (38,7 %) tvořili respondenti, kteří v předchozím zaměstnání strávili dobu o délce 1-5 let, dále to byli absolventi (29 %), kteří své první zaměstnání teprve hledají a 16, 8% respondentů strávilo v předchozím zaměstnání několik měsíců. Více jak 10 let pracovalo v předchozím zaměstnání 9,7 % respondentů a nejméně

početnou skupinou (6,5 %) byli ti dotazovaní, kteří strávili v u posledního zaměstnavatele dobu 6-10 let.

87 % dotazovaných klientů úřadu práce bylo ve svém předchozím zaměstnání spokojeno. Respondenti vyzdvihují zejména „výborný kolektiv“ a uvádí také to, že je práce bavila. 13 % uchazečů o zaměstnání uvádělo nespokojenost u předchozího zaměstnavatele. Bylo to především z důvodu nesrovnalostí s nadřízeným nebo kolegy. Předchozí příjem uchazečů o práci nebyl nijak vysoký. 57,6 % respondentů dostávalo mzdu ve výši do 10 000,- Kč. Z toho 73,7 % žen. 39,4 % dotazovaných uvádělo předchozí příjem ve výši do 15 000,- Kč, z toho 77 % mužů a pouze u 3% respondentů dosahovala mzda 20 000,- Kč. Ukázalo se tedy, že v průměru více vydělávají muži než ženy.

U 68 % respondentů dochází spolu s nezaměstnaností ke zhoršení finančních poměrů, 2,5 % pak uvádí dokonce existenční problémy. Pro 30 % klientů úřadu práce se finanční situace nijak nezměnila. Tuto informaci uvádí především absolventi, u kterých patrně přetrvává finanční podpora ze strany rodičů, navíc u nich mohou bydlet, stravovat se a tím se jim samozřejmě snižují jejich životní náklady. Také ti, jejichž předchozí měsíční výdělek spadl do skupiny „do 10 000,- Kč“, nezaznamenali veliký rozdíl ve výši finančních prostředků. Pokud totiž dostávají podporu v nezaměstnanosti a navíc jejich partner vydělává, skutečně se nemusí jejich finanční situace nijak radikálně změnit. Z této skupiny jsou to převážně ženy, které nezaznamenaly změnu finanční situace. Muži, kteří tuto informaci v dotazníku uvádí, jsou buď již zmínění absolventi a nebo muži přesahující věkovou hranici 45 let žijící osamoceně (svobodní nebo rozvedení). Zde bych tento stav interpretovala předpokladem úspor.

Ve výzkumu jsem zjistila, že nezaměstnaní pociťují vyšší hladinu obecné psychické nepohody. Nejvíce respondentů pociťuje nervozitu a špatnou náladu, často je také přítomen strach z budoucnosti, bezmoc a zlost. Především ženy uvádí, že jsou lítostivější a častěji pláčou. U mužů naproti tomu nalézáme zlost, někdy dokonce agresí. V 16 % respondentů se na dotaz, týkající se současného psychického rozpoložení, objevila odpověď „je mi to jedno“. Byli to ovšem častěji muži, kteří tuto odpověď podávali a ze značné části šlo o absolventy, kterých byl ve výzkumu zastoupen vysoký počet. Ani v jedné odpovědi mužů se neobjevila lítost či pláč, u žen nebyla naproti tomu zastoupena jediná odpověď „pociťuji agresí“.

Co se týče fyziologických reakcí respondentů na nezaměstnanost, zajímala jsem se konkrétně o poruchy spánku, bolesti hlavy, změny váhy, funkční poruchy zažívání, zvýšení krevního tlaku, pociťované kardiovaskulární potíže, nemocnost respondentů a případné zhoršení průběhu nemoci, kterou jedinec trpěl již před počátkem nezaměstnanosti. 22,5 % respondentů skutečně pociťuje v souvislosti s nezaměstnaností častější bolesti hlavy. Z toho ovšem 89 % žen, jejichž průměrný věk je 43,5 roku a mají převážně středoškolské vzdělání. Všechny tyto ženy uvádí spokojenost v předchozím zaměstnání, zhoršení finanční situace a snížený kontakt s přáteli. Také většina z nich tráví celý den domácími pracemi a značnou část času věnují hledání nového zaměstnání – nevyužívají jen služeb Úřadu práce, ale samy odpovídají na inzeráty, ptají se známých, tedy zcela evidentně velmi stojí o to, získat nové pracovní místo.

S bolestmi hlavy jdou ruku v ruce poruchy spánku. Trpí jimi 22,5 % respondentů, z toho 78 % žen. Jejich průměrný věk je 48 let, převážně dosáhly středoškolského vzdělání a všechny byly spokojené ve svém předchozím zaměstnání. Často pociťují změny nálad, nervozitu, bezmoc, strach z budoucnosti a také častěji pláčou. Lze předpokládat, že v tomto věku již patří do rizikové skupiny nezaměstnaných, kteří jsou velmi těžko umístěni na nová pracovní místa.

Svoji roli zde jistě hraje také to, že všechny takto postižené ženy jsou zároveň matkami, takže je možné, že pociťují zodpovědnost i za své děti a nezaměstnanost a zhoršenou finanční situaci tak hůře snáší.

Změny váhy uvádí 55% respondentů, o zvýšení váhy hovoří 37,5 % respondentů, o snížení pak 17,5 % respondentů. Váha se zvyšuje převážně u žen a manuálně pracujících mužů. Nezaměstnané ženy tráví většinu času péčí o domácnost a děti, tráví také relativně hodně času u televize. Lze předpokládat, že mají více času na přípravu jídla, celkově se u nich také zvyšuje příjem potravy, nemusí pravidelně vstávat do práce a navíc žádná z dotazovaných žen neuvádí, že by nově vzniklý volný čas využívala ke sportu. Navíc ženy, které uvádí zvýšení tělesné váhy, pociťují častěji lítost, bezmoc a nervozitu. Řada žen pak řeší psychickou nepohodu jídlem. U manuálně pracujících mužů dochází spolu s nezaměstnaností ke snížení energetického výdeje, uvádí také více času stráveného u televize. Muži, kteří ve svých odpovědích uvádí snížení váhy, mají oproti těm, jejichž tělesná váha se zvýšila, v průměru vyšší vzdělání a nijak fyzicky náročné poslední zaměstnání. Navíc nyní využívají pracovní den především ke sportu a hledání nového zaměstnání, popř. rekvalifikaci. Čas strávený u televize se u těchto respondentů pohybuje v rozmezí 1-2 hodiny denně. Po začátku nezaměstnanosti se tedy zvyšuje jejich energetický výdej a váha se snižuje.

65 % respondentů neuvádí žádné funkční poruchy zažívání, 15 % respondentů pak zmiňuje bolesti břicha, 10 % nechutenství. Boolestmi břicha trpí především ženy, nechutenstvím pak více muži. Všichni tyto respondenti jsou dlouhodobě nezaměstnaní a pociťují strach z budoucnosti a nervozitu. Ženy, které pak v dotazníku uvedly bolesti břicha mají převážně středoškolské vzdělání, byly spokojeny v předchozím zaměstnání, rozuměly si s kolegy, velmi pozitivně také vnímaly tamější kolektiv. Velmi zvláštní je, že u všech těchto žen nezaměstnanost poznamenala jejich kontakt s přáteli. Je méně častý a nebo dokonce žádný. Z emocí, které pociťují, pak nejčastěji uvádí lítost a častější pláč. Kontakt s přáteli je pro nezaměstnané velmi důležitý. Hrozí totiž, zvláště u nezaměstnanosti dlouhodobé, sociální izolace. Navíc mohou být přátelé důležitým zdrojem poskytované sociální opory. Její nedostatek a izolovanost jistě ztěžuje vyrovnávání se s nezaměstnaností a zvyšuje vnímanou psychickou nepohodu, která, jak zmiňuje odborná literatura, může vést až k somatizaci.

Potíže s krevním tlakem uvádí v tomto empirickém šetření 30 % respondentů. Jde především o jeho zvýšení, jdoucí ruku v ruce se zvýšením tělesné váhy. Protože se průměrný věk respondentů, kteří tento problém zmiňují, pohybuje kolem 47 let, lze předpokládat, že může jít o zdravotní potíže spojené s věkem. Důležitou roli také hraje zvýšení váhy, které je pokládáno za jeden z faktorů přispívajících ke vzniku hypertenze. Dalším z těchto faktorů je ovšem také stres, zvláště chronický, který s sebou nezaměstnanost nepochybně nese a může se tak skutečně na vzniku hypertenze podílet.

27,5 % respondentů pociťuje v souvislosti s nezaměstnaností bušení srdce či bolesti na prsou. Jsou to opět převážně ženy, které tento problém popisují, jejich průměrný věk je 46 let a všechny v dotazníku zmiňují také zvýšení váhy a tlaku, často také poruchy spánku. Předpokládám tedy, že jde spíše o důsledek těchto faktorů, než důsledek nezaměstnanosti jako akutní stresující životní události.

27,5 % respondentů ve svých odpovědích uvádí, že jsou jako nezaměstnaní častěji nemocní, 15 % dotazovaných pak mluví o zhoršení průběhu nemoci, kterou trpěli již před nezaměstnaností. Jejich průměrný věk je 49,6 let a sami uvádí, že pociťují i jiné zdravotní problémy a připisují svůj zdravotní stav věku. U nemocnosti často její větší četnost

bagatelizují. Uvádí, že mají nyní „více času se pozorovat“, nebo že nemoc zkrátka „nepřecházejí“, jako dříve, když nechtěli chybět v práci. Nepovažuji tedy tuto část výzkumu za opravdu vypovídající, spíše ji uvádím pro zajímavost.

Nezaměstnanost není prožívaná jednotným způsobem. Horší duševní i fyzické zdraví během ztráty práce vykazují lidé, kteří byli ve svém předchozím zaměstnání spokojeni, dále ti, kteří velmi citlivě vnímají zhoršení finanční situace a samozřejmě ti, kteří jsou nezaměstnaní déle než 6 měsíců. Ohroženou skupinou se v mém výzkumu jeví ženy starší 45 let. U fyzického zdraví hraje svou roli jistě právě věk, ale také to, že jsou matkami a cítí tedy za rodinu větší zodpovědnost, než svobodní jedinci. Navíc vstoupí-li do jejich života nezaměstnanost právě v této etapě starší dospělosti, pak bývá taková životní krize zpracovávána s velkou odpovědností za vývoj rodiny a s obavami o uplatnění v konkurenci s mladšími uchazeči na trhu pracovních příležitostí.

Myslím si také, že jsou ženy v tomto ohledu sdílnější než muži, své problémy více vnímají a snadněji je definují. Proto se dle výsledků výzkumu může zdát, že trpí zdravotními problémy větší míře než muži. Pochybuji ovšem o tom, že by tomu tak skutečně bylo.

Odborná literatura popisuje zdravotní dopady nezaměstnanosti jako akutní stresující životní události především u dlouhodobé nezaměstnanosti. V mém výzkumu bylo dlouhodobě nezaměstnaných jen 55 % a tomu odpovídá i četnost odpovědí, potvrzujících zdravotní problémy.

4. Biodromální aspekty nezaměstnanosti

4.1 Termín „biodromální“

Tímto velmi zajímavým pohledem na nezaměstnanost se zabývá Josef Švancara (cit. in. Buchtová, 2002). Autor uvádí, že moderní vývojová psychologie směřuje k zachycení celé životní dráhy člověka. Termín biodromální navrhl slovenský psycholog J. Koščo a jde o překlad takového vymezení celého životního cyklu člověka. Stejně jako v dětství, můžeme celý věk dospělosti rozčlenit do jednotlivých etap, stádií, mezi kterými jsou krátké úseky, během nichž „se toho s jedincem velmi mnoho děje“, jako například přechod z adolescence do dospělosti.

4.2 Periodizace životní dráhy v dospělosti

Životní cyklus v dospělosti je většinou rozdělován do 4 etap: mladší dospělost (17-45 let), střední dospělost (40-65 let), pozdní dospělost (65-80 let) a vysoký věk (od 80 let do smrti). Dále je předpokládána existence asi pětiletých přechodných období mezi jednotlivými etapami; tato přechodná období jsou koncem i začátkem, odchodem i příchodem, setkáváním s minulostí i budoucností. Vývojová psychologie předpokládá takovou průběžnou adaptaci jedince, aby se v jednotlivých věkových etapách dokázal vyrovnat s podmínkami lidského soužití a práce. V průběhu ontogeneze se jistě mění způsob usuzování o funkci práce v životě.

4.2.1 Adolescence a mladá dospělost

Začátek adolescence se vymezuje většinou věkem 15 roků. Je ovšem třeba počítat s tím, že interindividuální variabilita je zde značná. Vývoj v tomto období životního cyklu směřuje k plné fyzické a psychické zralosti v dospělosti. Zatímco v průběhu puberty, která adolescenci předchází, vystupovaly do popředí fyziologické změny organismu, adolescence je mimořádně senzibilním obdobím pro vývoj optimálních vztahů ve třech klíčových oblastech životní orientace: 1. práce; 2. společenství s životním partnerem; 3. občanská kompetence. Ve věku 15-25 roků mluvíme o etapě, ve které získáváme profesní identitu. Je tedy třeba zvolit si povolání a začít se na něj připravovat. Další věková etapa 25-40 roků znamená stát se „produktivním jedincem“ a tedy plně zvládnout svou profesi. Jestliže do těchto etap profesní činnosti zasáhne ztráta zaměstnání, je zcela zřejmé, že to znamená zásah do bytostně důležité orientace jedince. Pracovní činnost má totiž zejména ve svých začátcích nezastupitelnou úlohu: podílí se na upevnování řádu života, lidských vztahů a vědomí odpovědnosti za odvedenou práci a podílí se na tvorbě osobnosti a získání identity mladého člověka. Zaměstnání působí na vytváření životního stylu, který je jakousi signaturou osobnosti. Delší přerušení pracovní činnosti přináší mimo jiné diskontinuitu vývoje osobnosti a je tím závažnějším zásahem, čím je pracovník mladší. V období mladší dospělosti totiž i přesto, že už jsou psychologické funkce plně rozvinuty, dosud probíhá ve vývoji osobnosti stabilizace a integrace temperamentových a charakterových vlastností. Bývá to období, kdy jedinec hledá vlastní zaměření, u žen navíc tehdy dochází k řešení závažného úkolu sladit mateřské povinnosti s požadavky, které na ní klade zaměstnavatel. Třetí decennium života je tedy důležitým obdobím jak pro vztah k profesní činnosti, tak pro rozvinutí rodičovských vlastností a citů. Nedojde-li v tomto věku ke stimulaci odpovídajících dispozic, může to nepříznivě poznamenat vývoj seberealizace. Sociální kontakty bývají v tomto věku široké,

snadno se navazují nová přátelství, intenzivní jsou rovněž vztahy k různým pracovním činnostem a k pracovním problémům. Dojde-li v tomto období ke ztrátě zaměstnání, je tato ztráta prožívána bouřlivě. Délétrvající nezaměstnanost navíc narušuje časovou perspektivu, především perspektivní zónu budoucnosti, která hraje ústřední úlohu v chování a jednání zejména mladých lidí.

4.2.2 Střední dospělost

Střední dospělost je obdobím postupné stabilizace. Charakterové vlastnosti jedince jsou již ustálené, celkově je člověk zásadovější a spolehlivější, životní a profesionální zaměření bývá také poměrně stabilní. Jedinci v tomto stadiu nezdřídka zastávají vedoucí funkce, a to díky stále se zvyšující kvalifikaci i vlivem svého věku. Jestliže dojde ke ztrátě zaměstnání v tomto věku, pak to většinou představuje daleko závažnější problém než u mladého člověka. Pracovní schopnosti a kompetence jedince jsou totiž již úzce specializované a nezaměstnanost znamená ztrátu statusu, jež si jedinec vytvořil, do značné míry vlivem svého profesního uplatnění.

4.2.3 Starší dospělost

Starší dospělosti označujeme stadium mezi přibližně 45 – 65 lety. Někdy bývá toto období nazýváno zralá případně pozdní dospělost. V této životní etapě vystupují do popředí změny organismu i zákonné limity pro odchod do důchodu. Těžiště činností se v tomto období přesunují do oblasti organizační, výchovné a reprezentační. Pracovníci v tomto věku mají totiž pro tyto funkce vhodné předpoklady v tom, že mohou spojovat bohaté životní a pracovní zkušenosti s dosud dobrými schopnostmi adaptace. Bohužel je však dokázáno, že řada zaměstnavatelů tyto pracovníky posuzuje s předsudky snížení výkonových schopností a недоceňuje hodnotu zkušeností a odpovědnosti starších jedinců. Ovšem čím je člověk starší, tím více si přeje, aby se jeho život opíral o jistoty, jestliže pak do jeho života v této etapě vstoupí nezaměstnanost, pak bývá taková životní krize zpracovávána s velkou odpovědností za vývoj rodiny a s obavami o uplatnění v konkurenci s mladšími uchazeči na trhu pracovních příležitostí.

5. Životní strategie nezaměstnaných

5.1 Třífázový cyklus nezaměstnanosti

Nezaměstnanost je také předmětem promyšlených i intuitivních životních strategií jak nezaměstnaných osob, tak osob nezaměstnaností ohrožených. Obsah těchto strategií je u nezaměstnaných ovlivněn jednak kulturně a jednak dobou trvání jejich nezaměstnanosti. Řada autorů se pokusila vliv nezaměstnanosti na životní strategie zachytit právě v časovém horizontu. Jako jeden z prvních přišel s tzv. cyklickou teorií Halliday. Podle jeho názoru následuje po ztrátě zaměstnání krátká fáze pocitu uvolnění a svátečních dnů. Tato fáze je však brzy vystřídána fází úzkosti a deprese, v které postupně dochází ke ztrátě duševní rovnováhy. Nakonec přichází fáze adaptace na nový způsob života spojená ze ztrátou nadějí a s obavami z budoucnosti (cit. in. Mareš, 2002)

Řada autorů z této cyklické teorie vychází a v současné době je vymezen cyklus o třech fázích: První fáze je pro člověka šokující, ale jedinec si hledá novou práci a zůstává optimistický, co se týče nalezení nového pracovního místa. Později se jeho úsilí začíná jevit jako marné, nastává druhá fáze a jedinec začíná pociťovat úzkost a skepsi. Ve třetím stádiu se hroubí aktivní životní postoje a jedinec se adaptuje na zúžený životní prostor. Tyto cykly je třeba brát s jistou opatrností. Důležitou roli v jejich průběhu hrají odlišné typy lidí a sociální skupiny, nezanedbatelnou roli hrají také jisté kulturní vzorce, jimiž se lidé řídí.

5.2 Typy životních strategií

Existují tři základní typy životních strategií nezaměstnaných. Jsou to strategie spojené s hledáním nového zaměstnání, strategie související s přežitím v nových podmínkách a strategie zaměřené na překonání stigma nezaměstnanosti. Nezaměstnaní se musí ve své situaci vyrovnat s řadou potíží. Musí se například zdržovat spotřeby, což ovšem vede k frustraci z neuspokojování potřeb. Řešením je tedy postupná adaptace na nově vzniklou situaci a zřeknutí se původního rozsahu potřeb. Ze své situace mohou lidé postižení nezaměstnaností hledat východisko konformními i nekonformními způsoby. Snaha zařadit se zpět do hlavního proudu společnosti může vést až k opětovnému nalezení nového zaměstnání na formálním trhu práce, v opačném případě může u nezaměstnaného dojít k rezignaci, upadání do sociální izolace a apatie.

Velmi podnětným příspěvkem k poznání životních strategií dlouhodobě nezaměstnaných je studie tří nizozemských sociologů Engbersena, Schuyta a Timmera z roku 1990, kterou shrnuje ve své knize Petr Mareš. Výše uvedení sociologové mezi nezaměstnanými rozlišují: *konformisty*, kteří pokračují v hledání placeného zaměstnání a ve snaze o zajištění odpovídající životní úrovně. Jsou to klienti pracovních úřadů, návštěvníci rekvalifikačních kurzů, osoby nezneužívající systému sociálních podpor. Další skupinu tvoří tzv. *ritualisté*, tedy osoby, které se již vzdali naděje na získání práce, ale ze setrvačnosti se ještě drží zvyklostí a respektují roli nezaměstnaného i tím, že nadále udržují rituály spojené s hledáním práce. Dalším typem nezaměstnaných jsou lidé, kteří žijí uzavřeni ve svém světě, často s drogou či alkoholem, a kteří na práci již rezignovali. Za *podnikavé* nezaměstnané považují autoři studie ty jedince, jejichž cílem nadále zůstává práce a vyšší úroveň spotřeby, kteří se

ale těchto cílů snaží dosáhnout v neformální ekonomice. Skupinu tzv. *kalkulujících* nezaměstnaných tvoří lidé, kteří se jeden zřídka kdy snaží získat zaměstnání oficiálními způsoby, kalkulují v systému různých sociálních podpor a jiných alternativních příjmů. Poslední typ nezaměstnaných označují autoři jako *autonomní* nezaměstnané. Cílem těchto osob není ani zaměstnání, ani vyšší úroveň spotřeby. Jde nejen o bohémy a bezdomovce, ale také členy různých komunit a jedince věnující se dobrovolné práci či studiu (cit. in. Mareš, 2002).

5.4 Psychologický intervenční program pro nezaměstnané

„Lidé bez práce mohou mít pocit, že nikam nepatří. Jsou vyvrženi na okraj společnosti mezi ostatní ztroskotance, které nikdo nepotřebuje,“ uvádí Buchtová (Buchtová, 2002). Nezaměstnanost se pak může projevit i na jejich zdravotním stavu. Cílem psychologického intervenčního programu pro nezaměstnané je redukce stresu nezaměstnaného, podnětění jeho aktivity k větší flexibilitě, k získání sebejistoty, k osvojení si potřebných sociálních dovedností. Například jde o dovednost hledat novou práci, o schopnost představit se a nabídnout se na trhu práce. Jde také o problém, co dělat, když je žádost o zaměstnání odmítnuta, o problém, jak a jakým konkrétním způsobem řešit aktuální i dlouhodobou ztrátu práce.

Podle zkušeností s nezaměstnanými uvádí autorka body, které patří k efektivní osobní strategii pro překonání krizového období ztráty práce: Jde o to neztrácet naději a nepodléhat tlaku nepříznivé situace. Je důležité, aby se člověk nedal odradit i případným neúspěchem při hledání práce, protože každá žádost o zaměstnání je spojena s možností odmítnutí. Dále je důležité si naplánovat pravidelné denní aktivity. Vzniklý volný čas je třeba trávit buď péčí o své koníčky, které nejen rozvíjí tvořivé schopnosti člověka, ale také přináší potěšení, možné je volný čas trávit také péčí o vzdělání – rozšiřovat svou kvalifikaci, získávat dovednosti, které budou užitečné v budoucnosti, třeba i vzdálené, patří sem tedy rekvalifikační kurzy, studium jazyků či získání řemeslných dovedností apod. Čas je možné také využít ke zhodnocení dosavadních životních a pracovních zkušeností. Udělat si tedy jakýsi vnitřní audit svých vědomostí, znalostí a schopností, třeba i těch, které jedinec doposud nevyužil. Dobré je také rozšířit si právní vědomí a dobře znát práva a povinnosti nezaměstnaného. Autorka nezaměstnaným doporučuje neuzavřít se do sebe, ale sledovat naopak dění kolem sebe, udržovat neustálý kontakt s trhem práce a širším sociálním okolím, které je jedním z nejvýznamnějších zdrojů včasné a kvalitní informace o možnosti zaměstnání. Možné je také najít si na přechodnou dobu i méně placenou práci, tzv. pod svojí kvalifikací, jen nezůstávat v nečinnosti. Potřeba je také promyslet si úspornou životní strategii a důsledná péče o zdraví.

6. Strategie boje proti nezaměstnanosti

6.1 Regulace trhu práce

Boj s nezaměstnaností není jen otázkou vytváření nových pracovních míst, jde také o jejich odpovídající strukturu. Společnost má v boji s masovou nezaměstnaností následující možnosti:

1. V první řadě je to vyplácení podpory nezaměstnaným, kterým se tak umožňuje existenční přežití na určitém standardu.
2. Dále je to legislativní regulace podmínek práce. Jde například o podporu nových forem pracovních kontaktů, jako jsou sdílení pracovního místa či práce na zkrácený úvazek. Patří sem i zkracování pracovní doby bez snížení odměny za práci. Uplatňuje se i zákaz přesčasové práce.
3. Trh práce lze také regulovat na straně nabídky pracovní síly – jde jednak o regulaci vstupu na trh práce a regulaci odchodu z něho.
4. Na straně poptávky po práci existují také možnosti: jde především o vytváření podmínek pro vstup zahraničního kapitálu, vytváření nových podniků, vládní podporu konjunktury včetně snižování daní apod., vytváření pracovních příležitostí financovaných z veřejných zdrojů, prostřednictvím veřejných služeb a veřejně prospěšných prací či vytvářením tzv. společensky prospěšných míst (dotace podnikatelům k vytvoření nových pracovních míst pro ženy, absolventy, handicapované apod.) či vytváření pracovních příležitostí ve službách sociálního státu jakožto v neziskové sféře ekonomiky.

6.3 Politika trhu práce

Součástí této politiky je regulace poptávkové i nabídkové strany trhu práce. Na straně poptávky jde o dřívější odchody do důchodu, zákaz dětské práce a zákaz zaměstnávání přistěhovalců, příspěvky ke mzdám vyplácené zaměstnavatelům při příjmu nového pracovníka nebo při vytvoření nového pracovního místa, také ovšem sankce pro zaměstnavatele, kteří nesplní předepsanou kvótu pracovních míst pro zdravotně postižené osoby, určení maxima pracovních hodin a ochrana proti neoprávněnému propouštění z práce. Na straně nabídky práce hovoříme o mateřské dovolené a obecných příspěvcích pro matky s dětmi do určitého věku, dále je to pomoc samozaměstnavatelům a malým obchodníkům při jejich startu, rekvalifikace, prodloužení povinné školní docházky nebo očekávání, že nezaměstnaní budou akceptovat příjem a kvalifikační úroveň v nabízených zaměstnáních (jinak ztratí podporu).

6.3 Instituce služeb zaměstnanosti

Jsou jádrem celého systému politiky trhu práce. Zprvu objevují v podobě zprostředkovatelů práce ve formě soukromých institucí, teprve později se staly součástí státní administrativy. Páteří celého systému jsou úřady práce, které se v ČR zároveň podílejí i na distribuci podpor v nezaměstnanosti, v některých zemích je tato činnost oddělená. Mezi hlavní úkoly služeb zaměstnanosti (PES – Public Employment Service) patří získávat informace o situaci na trhu práce, rozdělovat uchazeče o zaměstnání na volná pracovní místa, poskytovat pracovní poradenství a orientaci na trhu práce v krátkodobém i dlouhodobém aspektu (Mareš, 2002).

6.4 Pracovní poradenství a rekvalifikace

Důraz je kladen na rozvoj orientace osob na trhu práce, na informace o pracovních příležitostech a možnostech rekvalifikace. Jeho cílem je chránit pracovníky před dlouhodobou nezaměstnaností, navíc jsou konzultační činnosti a poradenství v současné době chápány jako klíčové faktory nejen při individuální pomoci nezaměstnaným, ale i při vytváření efektivnějších programů distribuce práce.

Cílem rekvalifikace, jak uvádí Petr Mareš (Mareš, 2002), je dosáhnout zlepšování kvality pracovní síly, zvýšení její flexibility i flexibility trhu práce. Usnadnit přístup nezaměstnaného jedince k novému zaměstnání a přizpůsobit strukturu nabídky práce strukturálním změnám trhu práce. Navíc se rekvalifikace soustřeďují především na rizikové skupiny nezaměstnaných. Účinek rekvalifikace může být ale dvojsečný, Jde zde o riziko negativních psychických následků v případě, že i po rekvalifikaci jedince nenajde nové pracovní místo a potvrdí si tím jen jeho nedostatečnost obstát na trhu práce.

6.5 Nezaměstnanost a vzdělání

Jak jsem již zmiňovala v kapitole v 2.2, je třeba transformace celého vzdělávacího systému. Tímto problémem se také zabýval Stern (1980): Současný způsob vzdělávání ve smyslu úzké přípravy pro úzce vymezená pracovní místa je třeba změnit na vzdělávání znamenající širokou přípravu pro život, včetně sociálního porozumění a sociálních vědomostí. Vzdělávání by se také mělo stát celoživotní záležitostí a mělo by být založeno na otevřeném přístupu, umožňující širokou volbu různých forem a kombinaci různých vědomostí (cit. in. Mareš, 2002).

Závěr

V současné době přestává být práce břemenem a stává privilegiem. Volný čas zaměstnaných osob byl určen pro regeneraci sil, důchod byl pak odměnou za celoživotní práci. Vědomí většiny lidí v dnešních průmyslových společnostech je ovlivněno myšlenkou, že čas musí být naplněn cílevědomou aktivitou. Těm, jejichž čas nemá účel, zejména nezaměstnaným, ale také nemocným, důchodcům a invalidům, přisuzuje společnost nízký sociální status. Zatímco v tradičních společnostech byla struktura času dána různými druhy rituálních aktivit, je v průmyslových zemích tato struktura dána prací. Nezaměstnaní mají teoreticky možnost volit v průběhu dne mezi řadou aktivit. Těch, které by mohli práci nahradit, je ale velmi málo.

Nezaměstnanost je jedinec vyřazen z hlavního proudu společnosti. Představa, že by jednou práce mohla být plně nahrazena volným časem, se setkává s rozpaky. Stejně jako myšlenka výchovy a získávání dovedností nikoliv pro zaměstnání, ale pro nezaměstnanost, je pro většinu populace nepřijatelná. A to navzdory skutečnosti, že vzdělání bylo ve svých počátcích spojováno především s volným časem. Potřeba vzdělávací instituce se výrazně projevila se vznikem antického občanského státu – polis. Na veřejném rozhodování se podílel každý svobodný občan. Proto se měli občané důkladně vzdělávat. Podstatný rysem tohoto vzdělávacího systému byl požadavek zajistit mladému člověku jakési prodloužené dětství, nechat ho projít důkladnou promyšlenou přípravou. Škola nebyla prvotně místem získávání vědomostí, ale odkladem vstupu do „skutečného“ života. Nazývala se tedy *scholé* – volný čas. Mladý člověk měl získat zejména teoretický náhled, odstup od aktuální situace, proto že to, jak se domníval Platón, každý politik potřebuje (Sokol, 2002). Vzdělávání má v zásadě vyšší ambice, než jen přípravu na budoucí povolání. Jde mu přeci také o rozvíjení schopností a talentu jedince, kultivaci jeho morálních a duchovních hodnot, apod. Významná role je v tomto ohledu přisuzována vzdělávání jako prevenci proti nezaměstnanosti. V dnešní informační společnosti jde o způsob, jak se s ní vyrovnávat. Problémem ovšem je, že některé hodnoty a postoje, které jsou funkční pro zaměstnanost, jsou v nezaměstnanosti dysfunkční a naopak.

Masová nezaměstnanost je součástí dnešního světa a není důvod se domnívat, že nebude součástí i našeho života. Myšlenka, že ekonomický růst odstraní masovou nezaměstnanost je sice lákavá, ale ekonomický růst je možný i bez růstu zaměstnanosti. Navíc existují limity ekonomického růstu v životním prostředí, naše planeta má omezené schopnosti poskytovat zdroje pro náš neomezený ekonomický růst (Mareš, 2002).

Nezaměstnanost je součástí strukturálních přeměn ekonomiky postmoderní společnosti a je třeba se s ní naučit žít.